अवसाननिर्णयशिक्षा

नमस्कृत्य तु तं देवं शङ्करस्य सुतं प्रभुम्
यस्य प्रसादाद्देवस्य बुद्धिभेदोऽत्यभून्मम १

अवसानं तु वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः २

इषे त्वा भूताय कुक्कुटोऽसि जनयत्त्यै त्वा मा भेःपृथिवि देवयजन्यदित्त्यै व्युन्दनमस्कन्नमद्याग्नेव्वेरग्नेऽदब्धायो दिवि व्विष्णुरग्ने व्रतपतेऽन्धस्त्यैषते रुद्र भागः स्वाहा यज्ञमेष ते गायत्रीव्वरुणस्योत्तम्भनमग्नेस्तनूः सिँह्यसीन्द्रघोष-स्त्वासिँह्यसि ध्रुवोऽसि रक्षोहणँ व्वलगहनँस्वराडसिरक्षोहणो वो मित्रस्य मा देवीरापो व्वाचन्तेसमुद्रङ्गच्छ मनो मे तर्प्पयत स्वाङ्कृतोऽस्युपयामगृही-तोऽस्याग्रयणः सोमः पवते मित्रावरुणाभ्यान्त्वात्मने मे मधवे त्वाग्नये त्त्वा मह्यंयस्तेऽश्वसनिरग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं व्रेशीनान्त्वोशिक्त्वन्देवा-न्दिवमापये स्वाहाग्निरेकाक्षरेण मित्रोव्वसवस्त्रयोदशाक्षरेणैष ते ये देवााविर्म्मर्य्या ऊद्ध्र्वामारोहाग्निः पृथुः सवित्रा प्रसवित्रा पृथिव्याःसधस्था-द्वसवस्त्वोभयोरदितिष्ट्वा वसवस्त्वाकृतिमग्निम् ३

विष्णोः त्क्रमश्छिदस्यपान्त्वायम्पुरः पञ्च सजूर्ऋतुभिरनड्वान्वयोराज्ञस्यायुर्म्मे पृथिवीच्छन्दोऽग्निर्देवताशुस्त्रिवृन्नवविंशत्त्यास्तुवताच्छच्छन्दस्तन्तुना रा-यस्त्रिवृदसि राज्ञयसि व्विराडसि सम्राडसिस्वराडस्यधिपत्र्यसि सहस्रस्य प्प्रमा सेनाभ्याशवेशङ्कवे शम्भवाय पर्णायेमा मे नृषदे वेड्वाजश्चसप्त-विंश-तिः समुद्रोऽसि स्वर्णधर्मस्तेजोऽसिप्प्रथमा द्वितीयैरश्वभ्यान्त्वा होता यक्षत्त्समिधाग्निन्द्वादशाश्विनौ सरस्वतीञ्चत्वारोऽग्नीँस्विष्टकृतन्देवोऽग्निः स्विष्टकृत्त्वामद्ययाग्नये स्वाहाहिङ्काराय यते कायाब्रह्मन्नध्यायान्तस्ता उ-भावश्चस्तूपरोऽध्यायान्तःशादन्दद्भिर्न्नवाग्नेयः कृष्णग्ग्रीवस्तिस्त्रो ब्रह्मणे ब्राह्मणं सप्तदश सुमित्रियानः सुमित्रिया नः सुमित्रिया न एधोऽसीतिद्वे शते चतुस्त्रिंशदित्यन्त्यावसानानि ४

अथ त्र्यवसानानि

युष्मा इन्द्रोऽग्ने ब्रह्म सँव्वपामि पुरा क्रूरस्यसवितुस्त्वा गन्धर्व्वस्त्वोपहूतो द्यौरेषा ते व्वसुब्भ्यस्त्वा व्वेदोऽस्यग्निर्ज्ज्योतिः संहितास्युपहूता इहैदं द्वाकूत्यै प्रयुज ऊर्ग्गसि द्वे त्वमग्नेऽभित्त्यमदित्त्यास्त्वा भद्रो मे तप्तायनी मेदेवस्य त्वोभयोरुद्दिवमत्त्यन्यान्घृतेनाक्तौ मनस्त इदमाप ऐन्द्रः प्प्राणो मापोऽग्नेर्वः सोम राजन्निन्द्रवायू इमेऽयँव्वाँय्यावाङ्कशातम्प्रत्क्रथायँव्वेनो ध्रुवोऽसि कोऽसी-न्द्राग्नी आगतं पञ्च सजोषा इन्द्र चतस्त्रो व्विवस्वन्नादित्त्य बृहस्प्पतिसुतस्यैजतु दशमास्यआतिष्ठ तिस्त्र उदुत्त्यँव्वि न इन्द्रेति तिस्त्र इह रतिः ५

ध्रुवसदन्त्वा ग्रहा ऊर्ज्जाहुतय इन्द्रस्य व्वज्रो यवोयस्ते आ मा व्वाजस्या-स्म्मे वः क्षत्रस्योल्बं प्रपर्वतस्य प्रजापते नाश्विब्भ्याम्पच्यस्व कुविदङ्ग पुरी-ष्योऽस्यृतं सत्त्यमुखाङ्करणोत्त्वदित्त्यै रास्नास्यूद्ध्वोभवाग्निर्म्मूर्द्धा मधुश्चेमं मा द्वे शुक्क्रश्च व्विश्श्वकर्मोभयोर्न्नभश्चेषश्च षोडशी स्तोमोऽग्निंहोतारमग्नेत्त्वं तपश्च परमेष्ठी त्वोभयोर्नमोऽस्तु तिस्त्रायुर्यज्ञेन ऋचो नाम ६

स्वाद्वीन्त्वा कुविदङ्ग यदा पिपेषेदं हवीरेतो मूत्रंदृष्ट्वा रूपे निषसाद नाभिर्म्मे त्रया देवा वदापोऽश्विनौ च्छागस्य प्प्रजापतये त्वाग्निः पशुःप्राणाय स्वाहेमा नु कन्द्वेऽग्निश्चाथैतानष्टौयङ्क्रन्दसी आ सुते कुतस्त्वमधि नो दस्त्रा युवाकवो दैव्यावद्ध्यर्य्यू अस्येदन्द्रो ब्रह्मणस्पतेऽपेतः स्योनापृथिवि भूर्ब्भुवोऽहानि शन्दृते दृंह यमायत्वानाधृष्टा पुरस्ताद्विश्श्वासां भुवां पते यस्तेस्तनो गायत्रीच्छन्दः समुद्राय त्वाभीमं पयसोरेतः स्वाहा प्राणेभ्यो लोमभ्यः स्वाहेति शतमेकचत्वारिंशदित्येतानि त्र्यवसानानि ७

अथ चतुरवसानानि प्रत्युष्टं रक्षोऽग्नीषोमयोरञ्जितिं सजूर्द्देवेनेन्धानास्त्वा त्र्य-म्बकँय्यजामहेऽशुरंशुष्टे या ते धामान्युश्म्मसि देवस्य त्वाग्नीषोमाभ्यां म-रुत्त्वन्तं वृषभं माहिर्भूरग्नेपवस्वोत्तिष्ठन्नोजसादृश्रमस्य केतवो युवन्तंदेव-स्याहञ्ज्योतिष्मन्तं प्रै तु सुपर्णोऽसि विराड्ज्योतिरिमं साहस्त्रं तिस्त्रो वायोः पूतः पुनन्तु मा पितर एधोऽसि सँव्वत्सरोऽस्यग्निमद्द्योभयोरिन्द्रस्यौजस्त्थ ऋजवे त्वा स्वाहा रुद्राय हिरण्मयेनपात्रेणेति द्वात्रिंशदित्येतानि त्र्य-वसानानि ८

कृष्णोऽसि नमो व उशिगसि समुद्रोऽसिमधुमतीर्न्न इषः प्राणाय परमेष्ठ्यभिधीत इन्द्रश्चप्रोह्यमाणः सोमो विश्वे देवा द्वेऽग्निरेकाक्षरेणपूषा पञ्चाक्षरेण मित्रो नवाक्षरेण व्वृक्ण ऊर्म्मिरर्त्थैतस्त्थावेष्ट्वा दन्दशूका दक्षिणामारोह प्रतीचीमुदीचीम्मूर्द्धा वयो मा छन्दोऽग्नेर्भागोऽसिवसूनाँय्यवानामेकया स्तुवत नवभिर्नवदशभिः ९

एवश्छन्दोऽरश्मिना सत्त्याय प्रतिपदसि नमो हिरण्यबाहवे बब्भ्लुशाय रोहिताय कृत्स्नायतयोष्णीषिणे विसृजद्भ्यः सभाभ्यो गणेभ्यस्तक्षभ्यः श्वभ्यःकपर्दिने ह्रस्वाय ज्योष्ठाय सोम्याय वन्नयाय विल्मिनेस्त्रुत्त्याय कूप्याय वात्त्याय पार्याय सिकत्त्याय ब्रज्यायशुष्क्क्वयाय प्रथममग्निमद्य सूपस्त्थाद्येतिषट्पञ्चाशदित्येतानि निरवसानानि १०

अथ मध्यावसानानि । द्वितीयं शर्म्मास्यग्ने व्वाजजिद्विभूरस्याददे रावासिद्वे मध्य इन्द्राय त्वा बृहद्द्वते पञ्चेति मध्यावसानानि ११

अथ पञ्चावसानानि
प्रैतु वायुरनिलन्द्वे पञ्चावसाने १२

अथ षडवसानानि
या तेऽग्नेऽयः शया या ते घर्म्म द्वे षडवसाने १३

अथ नवावसानानि
मखस्य शिरोऽश्वस्य त्वा द्वे नवावसाने १४

अथ मर्य्यादा
शतानि चतुर्दश त्रिनवतिद्व्र्यसानानि १४९३ भवन्ति
द्वे शते त्रयस्त्रिंशदन्त्यावसानानि २३३ भवन्ति
शतं पञ्चाशत्त्र्यवसानानि १५० भवन्ति
त्रिंशच्चतुरवसानानि ३२ भवन्ति
षट्पञ्चाशन्निरवसानानि ५६ भवन्ति
पञ्च मध्यावसानानि ५ भवन्ति

द्वे पञ्चावसाने ५ द्वे षडवसाने २ नवावसाने भवतः
सर्वाण्यवसानान्येकीकृत्यैकोनविंशतिः शतानि

पञ्चसप्ततिः संख्या कण्डिकायाश्चत्वारिंशदध्याये १९७५
इन्नन्तदेवविरचितावसाननिर्णयशिक्षा समाप्ता

रसवेदाङ्केन्दुमिते १९४६ फाल्गुने शुक्लपक्षके
पूर्णिमायां गुरौवारेऽवसानान्यङ्कितानि वै

सिद्धान्तशिक्षा

संप्रणम्य सकलैक कारणं
ब्रह्मरुद्रमुखमौलि भूषणम् १

लक्षणं श्रुतिगिरां विलक्षणं
श्रीनिवासमखिना प्रणीयते   २

भूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगो तिशायन्ते
संसर्गव्यक्ति भावे च भवन्ति मतुबादयः इति ३

पूर्वशिक्षाः परामृश्य प्रातिशाख्यं च सर्वशः
सिद्धान्तशिक्षां वक्ष्यामि वेदभाष्यानुसारिणीम् ४

अकारादि पदानां स्यादहोदाहरणं क्रमः
आदिमध्यान्ततस्तत्र यावद्भेदं निरुप्यते ५

अवातमानीतपूर्वं स्यादिदं प्रागत्तु नो हविः
नहेन्द्रं वृत्रमहत परस्मै च ददाशतः ६

वृत्रं नेदं ति नुदते चेष्यसे पूर्ववान्नति
अस्याः परो प्रतिष्ठाया अभिदवैःसधेत्यपि ७

लभतेऽरण्यमंशूनां माप्रजाभिर्हेतिपूर्ववान्
महिमानं च पूर्वश्चेदकारादिपेत्ययम् ८

सं चस्करस्य भूयात्तु शं नोवातो त्र वेःपरः
अससर्जादसंस्पर्श्य चमसंचोदकं परः ९

नर्मायचेदकारान्तश्चात्सन्धुश्चयुताद्यवम्
वारयात्पूर्ववरणोऽप्यपिप्रयमधिब्रुवन् १०

अन्तोदान्तेऽप्यनिङ्ग्ये च परशौनङ्परेऽपि च
अर्चन्दूमाच जुहवां वेः परं द्रवणे परम् ११

वराहपूर्वमिहतं देवेऽप्यायामयान्ति च
अन्तोदात्तमतिङ्ग्यं चेदकारान्तं स्तुतं भवेत् १२

सदनं च ऋतस्थास्थवितस्तं च परार्धतः
मान्ते मृत्यःवपैतं स्यात्तदन्तीस्यादिहाहितः १३

अथप्रवक्ष्याम्यादादीनाहरावद्यपूर्वकान्
प्रयासायेमतो न स्मिन्नाङ्पूर्वस्तपते भवेत् १४

आरण्ये प्राण आयाति भवाम्येत्य वदानके
स्खलयाचापदे पादायासंश्रवसि पाउके १५

अनवर्णा चतस्रोहः परतो नित्यमाहिता
एवशब्दस्तु दीर्घान्तः निषेभिः परिपूर्वकः १६

इष्ट्यै यज्ञस्यसंपूर्वो नाधमानाः परास्तवते
इधै न बर्हिर्यातिऽग्ने छन्दांस्युपपरे भवेत् १७

रेफाद्व्यञ्जनपूर्वाच्चेदिकारः क्वचिदुत्तरः
भवेदकपदे ह्रस्वो यकारे परतः स्थिते १८

लक्ष्मीयादिपदानां तु यणादेशो न विद्यते
तत्र भिन्नपदत्वेऽपि त्रियम्बकमिति स्थितिः १९

भत्र्यो य त्र्योरात्र्यपित्र्यमामन्त्र्यापि च काठके २०
पत्न्यस्वर्धिष्णय तन्वां च स्युर्यणादेशसंयुताः

संज्ञानमपि लोकोऽसि तुभ्यं भद्रं सहेति च

पञ्चैते पूर्विकैः प्रोक्ताः काठका इत्युदीरिताः २१

अष्टौ काठकसंज्ञाः स्युः
होत्री नप्त्री शताद्रुद्रीवर्यसीति द्विरूपकाः २२

क्रिष्टिध्रीस्त्री च दीर्घान्ताः पदैक ह्रस्वगाः परे
छिन्नं प्रतिसतां शिक्यः शम्यो गोष्वभिलिप्य च २३

पृश्छिदं त्रिस्थ सु मति तँहजीर्णं पराजिह
मनीषाण मनिष्ये च स्वपित्यनितिवारिति २४

याचितः क्षिप्रमजिरमजिरासस्तरित्रतः
प्रथयित्वाजमजयद् ध्वनयिच्चजिनोजिना २५

स्तनिहिश्रद्धय पय शयिता च शयिष्यते
विराजमेवतैः पूर्वं दिशितस्मिन् प्रपाठके २६

संवत्सरो ष्ट--पूर्वे न वाशिरिष्यति मोक्षणीः
भरन्त्येतावतीहगौ रुजन्ति परि ये प्रियाः २७

सुमृडीका ऋतेन त्वं नक्तं पूर्वसरस्वती
मानो मित्र उदस्थं सीत् जोषोनाचः प्रजवक्षर २८

अग्निर्वाव च देवावै केशवापावधायकः
रक्षाँसीत्यनु वाकेषु स्यादप्येतिरिकारवान् २९

सरस्वति प्रियेभ्यो हि शुचिके तो हिरण्ययोः
ज्योतिष्कृणोति यन्म त सृमृद्धेति षोडशी ३०

ईत्वं स्यादियुरीषायां द्वितीयं निहितावपि
प्रेरते वीक्षमाणायाप्यप्रतीक्षं प्रतीक्षते ३१

एव पूर्वोऽग्निहोत्रीस्यादप्लीद्वीपिसमावति
मयपूर्वश्च दधती प्ररोहन्ति महिष्यपि ३२

धावतेः प्रगुकारादिः इष्टकायाः परोऽप्युप
पृथिवीमन्नमेषायां व्रतं धत्ते श्वमुतरः ३३

उनत्त्युनत्तुत्रेरुद्धिमुपुष्टैरुन्नवाशिनः
ह्रस्वोऽत एकमच्छिद्रे स्यादृच्छ्रां तु सदं परः ३४

युध्मो युवां सत्युग्रोहनुद्यमानोऽप्यनूरुधम्
कुरीरा रुरुचुः शुद्धाः प्रसुतेन सुशुक्वनिः ३५

वत्सशब्दात्परो नो चे दकारोतौ परे प्युप
द्रुगास्थाणवासिप्पसिषु श्रितयामं शयेषु च ३६

नृमुणन्तु परस्सुप्त यातुजूनां सुपद्यपि
कुलुञ्चानां कुलुङ्गोऽस्नुक् सुजिह्व च विबन्धुषु ३७

दिद्युतुर्बभ्लुकरुणं बाहूरु सुषुवुर्मदम्
शुतुद्रिगौरुवितं च गुगुप्सेत् तृप्णुतर्भुवः ३८

पुपूपौ त्रिषु पूर्वेषु शषहेषु परेषु च
रेफादुकार एवस्यात्स्वरभक्तिर्न विद्यते ३९

भाग्यं परस्तनू मो षू चर्मो धो न्द्रतमूदिमः
अग्ना विष्णू क्रतूस्यातामूर्जो भागं शतक्रतू ४०

ऋकारादि वृषास्यंशौ यस्यायमृषभः परम्
क्वलैरूर्ध्वमृतानि स्यात्सृप्यदृश्यायति तृचम् ४१

बिभृहिस्यात्पिपृहि च त्रपत्त्रिपलचक्रुषुः

चकाराकारयोः पूर्वे ऋकारं चतुर्होतॄणाम् ४२

एकारादिस्तु तत्रैतं एतत् श्रेणैत्य नेषि च
मृत्युं यजे प्रयत्यह्ने ते यज्ञे श्रेष्ठ वत्सरे ४३

चित्र किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे
सोमैन्द्रास्त्रैविदो दैति प्रैरयन्नप्युपैष्यथ ४४

असुगागमगम्भीर सोमे सोम्या इ तीयते
पूतुद्रौधां परे प्रौक्षतान् केन पुरुषं परः ४५

औहन्त पौर्णमासस्स्यादन्तोदात्तश्च केवलः
इति प्रथमोऽध्यायः

ककारादिः कमिष्यन्ते स्यादमुं लोकमुत्तरः
कटधातोः कडित्याहुरश्विभ्यां परितः कृतम् ४६

आशातिकार्भका कार नमो वृत्तिसुवृक्तयः
सिक्त्वा नारा जकस्या सृक् पूतिक विविक्ततयः ४७

निषक्तपरिवृत्त्युक्ता सूत्वा कृण तृणत्ति च
प्रदिश्यृतस्य सुधुरा नेमिषा मडृगित्यपि ४८

खादिर्निरेर्यान्यखनन् षखं खादा खुरा खरे
आखो वैखानसनखाः खाताखातसुखादि तान् ४९

मित्रगर्तं श्रुतं गार्तगर्नीं गन्ती ऋषेगद
निगुतो गुप्यते गर्दानवगद्धामयेति च ५०

जगारपलितः प्राक् चेदाजगन्धविदीग यः
मैनागे राजगान् रुग्णफलिङ्गं वंस गोध्वगत् ५१

कुलुङ्गस्सानगो जीगस्तल्पगोऽनागसोगथाः
अध रागभिगुर्युग्भिर्गमन्तासैलगोदगाः ५२

मघवाघविषा तंघ यद्वद्याघां घारिजंघनत्
घर्णेन घातुका वा घाद् घासैश्चाघमघुद्यताम् ५३

त्वङ्गाह्यर्वाङ ततो विष्वङ्ङितर्यङ्नानाङ्नतौ सदा
शिङ्ते वृङ्ते स्म मङ्तां च युङ्ध्वं वृङ धृङ्धिङास्तथा ५४

इतः प्रतीच्यापि च हविचित्या प्रति चाहरत्
उचथाय च वाचो गायदचिध्वं समञ्चनम् ५५

दैव्याः पशोर्वैकस्त्वा च च्छयतिर्वर्गद्वितीयभाक्
जयाति जीयते जित्य जरता पजितिं जषः ५६

जुह्वो जरित्रे जेहाज तु जये रुजदज्यते
षजौ रजिष्ठौ चोपाञ्जयात् प्राञ्जस्तित्या जवा जया ५७

वाजञ्झावर्यया चन्ता ञि मराटतुराटौ कठोदळाः
उपर्यद्भिर्वोदवे पर्णाराणमा बराणमा नमृन्मय ५८

सह द्व्यानट्सतिगृहे मनुते प्रियमुत्तरः
तकारस्समधत्तात्रक् यतीच्छायति पायति ५९

तमयित्वा जुषेतान्ते यतिवेति ततोह तत्
विश्वसृज्जीवरिषिते दित्सन्तं हृतसूवति ६०

ऋजुथा सप्तथा साथामथो कोपयथास्यथ
व्यथनीथ च बाधेथा मीथेथो ह्योनिषङ्गथिः ६१

अदो यद्ब्रह्मरदितं निदहन्नाददेददो

त्रादे दन्द विदत्यं च रदेमा शोदनविभीदकः ६२

प्रधमाधोधिराधन्तां परिधेहि धवःप्रध
सुवन् कव्यन् प्रनक्षत्र ऋजीषे न्यत्पुनर्णवः ६३

पिपादीर्घः पकारः स्यात् पिपते च नसंपरः
सौपर्णं पिपतो च्छिद्र अपप्ला प्रत्यपेक्षते ६४

प्रणीतामक्षरं नापो यक्ष्मप्रपत संसृपौ
विर फशिन् विल बं षं ब सा बृणीहितु लम्बती ६५

वैशम्भल्या प्रमा भाहि भर्मा भर्न न्नभिप्रियम्
अभिपाशो भिधा शीभं रेभं च शरभं सिभा ६६

आद्युदात्तो मिमानः स्याञ्जीवां मो मन्मभिस्तमः
समना समने द्वे द्वे पुटाद्यास शतान्तभूः
ब्रह्मेत्येतेषु परतो मयडन्ता हिरण्मयः ६७

यज्यु इज्यु भये ज्यायास्सकध्यार्थौ स्वरितान्तिमौ
त्यज्यमित्या न्यजुंभ्ये च रूण्मामृयसोमया ६८

सार्ष्टिसर्जतिवर्गाद्धह्लादोरुकं प्रयं प्रति
यज्ञे करिक्रदसरदनिवत्स्यावयन्त्रितम् ६९

ज्लप्लक्षयदश्लोणद्बभ्लुशह्लादमल्मला
अनवस्तवते श्वं च प्रपेदे वद वञ्जना ७०

त्वदृष्पधावत्वे देवा अवृण्वत तव त्वमा
वकारवन्तो वक्राम अवचुश्चोत चाववै ७१

शुच वेश्यसमाश्वश्वो मष्मषारण्यकेर्षति

मेषि सं च समं संहविधेस्त्वं तस्य संप्रजाः ७२

हीडिते महिसाहीति छिन्नाः केचन संज्ञयाः
अनन्तसंशयाञ्छेत्तुमनन्तः परमेश्वरः ७३

श्रीनिवासाध्वरीन्द्रेण चतुष्कुलसुधांशुना
श्लोकाः सिद्धान्तशिक्षायां चतुःसप्ततिरीरिताः ७४

इति सिद्धान्तशिक्षा समाप्ता

आपिशलिशिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि मतामापिशलेर्मुनेः
गुरुलघ्वादिविज्ञानं नास्यारम्भप्रयोजकम्
उक्तं तत् सर्वमङ्गेषु शिक्षाव्याकरणेषु यत् १

विकल्पभाजां शास्त्राणामपि दृष्टानुवर्तिनाम्
तत्तच्छाखाविशेषेषु व्यवस्थार्थमिदं स्मृतम् २

संहिता तत्पदाध्यायः क्रमाध्याय इति त्रिधा
प्रसिद्धोऽस्य समाम्नायो विषयो वक्ष्यते ततः ३

व्यवस्थितेषु कार्येषु तद्वत् त्रिष्विह केषुचित्
कार्यान्तराणां तन्मूलाद् व्यवस्था सुगमा भवेत् ४

तस्मात् तत्तत्समाम्नाये प्रातिशाख्याविरोधतः
कार्यं सर्वं व्यवस्थाप्यं शिक्षाव्याकरणोदितम् ५

स्वराः स्पर्शास्तथान्तस्था ऊष्माणश्चाथ दर्शिताः
विसर्गानुस्वारळाश्चानुनासिक्याः पञ्च चोदिताः

ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णेवर्णोवर्णा ॠ ॠ ॡ च
एदैदोदौदिति ज्ञेयाः षोडशेहादितः स्वराः ७

क खौ ग घौ ङ च छ जा झ ञौ ट ठ ड ढा ण तौ
थ दौ ध नौ प फ ब भा मः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ८

य रौ ल वौ चतस्रोऽन्तस्थाश्च ᳵक श ष स ᳶप हाः
षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्वारो ळो नास्यपञ्चकम् ९

अन्यत्राविद्यमानस्तु यो वर्णः श्रूयतेऽधिकः
आगम्यमानतुल्यत्वात् स आगम इति स्मृतः १०

प्रकृतिस्थस्य शब्दस्य स्थाने यस्यापरो भवेत्
स्वगुणान्तरं नापेतः स विकारीह तत्समः ११

प्रकृतिस्थस्तु यः शब्दः संहितायां न दृश्यते
तत्स्थाने च न शब्दोऽन्यः स लोपी नश्वरोपमः १२

स्रादिसिद्धः परो ह्रस्वादसंयोगपरस्तु यः
अनुस्वारो द्विमात्रोऽसावन्यः सर्वोऽपि मात्रिकः १३

ह्रस्वात् परो वसनस्थः पदाध्यायेऽनुनासिकः
द्विमात्रिको मात्रिकस्त्वन्यः संहितायां तथाखिलः १४

स्वरितग्राह्यनुस्वारो द्विमात्रो मात्रिकात् परः
दीर्घादध्यर्धमात्रः स्याद् वैरूप्ये मात्रिकं परम् १५

द्विमात्र उत्तमो ह्रस्वादध्यर्धो व्यञ्जनान्तरः
दीर्घादनन्तरस्तद्वन्मात्रिको व्यञ्जनान्तरः १६

द्विमात्रा य व ला ह्रस्वादध्यर्धा व्यञ्जनान्तराः
दीर्घपूर्वात् परो रेफो मात्रिका इति निर्णयः १७

स्वरितग्राह्यनुस्वारस्तथा पूर्वाङ्ग उत्तमः
तयोर्द्वित्वे परं रूपं पूर्वाङ्गश्चेत् तदेव तु १८

तथा पूर्वाङ्गभूताश्च ल य वा रेफपूर्वकाः
ह्रस्वादनन्तरास्त्वेते यद्यन्तस्था परास्तथा १९

आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः १

तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः

स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति २

स्थानमिदं करणमिदं प्रयत्न एष द्विधानिल स्थानम्
पीडयति वृत्तिकारः प्रक्रम एषोऽथ नाभितलात् ३

तत्र स्थानकरणप्रयत्नेभ्यो वर्णास्त्रिषष्टिः ४

तत्र वर्णानां केषां किं स्थानं किं करणं प्रयत्नश्च कः केषामित्युच्यते ५

तत्र स्थानं तावत् ६

अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः ७

हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम् ८

जिह्वामूलीयो जिह्व्यः ९

कवर्गावर्णानुस्वारजिह्वामूलीया जिह्व्या एकेषाम् १०

सर्वमुखस्थानमवर्णमेके ११

इचुयशास्तालव्याः १२

ऋटुरषा मूर्धन्याः १३

रो दन्तमूलस्थानमेकेषाम् १४

लृतुलसा दन्त्याः १५

वकारो दन्तोष्ठ्यः १६

सृक्वस्थानमेके १७

उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः १८

अनुस्वारयमा नासिक्याः १९

कण्ठनासिक्यमनुस्वारमेके २०

यमाश्च नासिक्यजिह्वामूलीया एकेषाम् २१

एदैतौ कण्ठतालव्यौ २२

ओदौतौ कण्ठोष्ठ्यौ २३

ञमङणनाः स्वस्थाना नासिकास्थानाश्च २४
द्विवर्णानि संध्यक्षराणि २५
सरेफ ऋवर्णः २६
एवमेतानि स्थानानि २७

२
करणमपि १
जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानां जिह्वा करणम् २
कथमिति ३
जिह्वामूलेन जिह्व्यानाम् ४
जिह्वामध्येन तालव्यानाम् ५
जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम् ६
जिह्वाग्राधःकरणं वा ७
जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम् ८
शेषाः स्वस्थानकरणाः ९
इत्येतत् करणम् १०

३
प्रयत्नो द्विविधः १
आभ्यन्तरो बाह्यश्च २
आभ्यन्तरस्तावत् ३
स्पृष्टकरणा स्पर्शाः ४
ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः ५
ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः ६
विवृतकरणाः स्वराः ७

तेभ्य ए ओ विवृततरौ ८
ताभ्यामै औ ९
ताभ्यामप्याकारः १०
संवृतोऽकारः ११
इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः १२

४
अथ बाह्यः १
वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः २
वर्गयमानां प्रथमेऽल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ३
वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः ४
वर्गयमानां तृतीया अन्तस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ५
यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः ६
आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः ७
शादय ऊष्माणः ८
सस्थानेन द्वितीयाः ९
हकारेण चतुर्थाः १०
एष बाह्यः प्रयत्नः ११

५
तत्र स्पर्शयमवर्णकारो वायुरयःपिण्डवत् स्थानमभिपीडयति १
अन्तस्थवर्णकारो वायुर्दारुपिण्डवत् २
ऊष्मस्वरवर्णकारो वायुरूर्णापिण्डवत् ३

६

एवं व्याख्याने वृत्तिकाराः पठन्ति अष्टादशप्रभेदमवर्णकुलमिति १

अत्र

ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच्च त्रैस्वर्योपनयेन च

अनुनासिकभेदाच्च संख्यातोऽष्टादशात्मकः

इति २

एवमिवर्णादयः ३

लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति ४

तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते ५

यदृच्छाशक्तिजानुकरणा वा यदा स्युर्दीर्घास्तदा तमप्यष्टादशप्रभेदं ब्रुवते ६

संध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ७

तान्यपि द्वादशप्रभेदानि ८

छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीयानां ह्रस्वानि पठन्ति ९

तेषामप्यष्टादशप्रभेदानि १०

अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः ११

सानुनासिका निरनुनासिकाश्च १२

रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति १३

वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः १४

७

एष क्रमो वर्णानाम् १

तत्रैषां स्थानकरणप्रयत्नानां व्याकरणप्रसिद्धिरुच्यते २

इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत्स्थानम् ३

येन निर्वर्त्यन्ते तत् करणम् ४

प्रयतनं प्रयत्नः ५

८

तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनां
स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते
स विधार्यमाणो वायु स्थानमभिहन्ति
तस्मात् स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यते
आकाशे सा वर्णश्रुतिः
स वर्णस्यात्मलाभः १

ध्वनावुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नोः परस्परं स्पृशन्ति सा स्पृष्टता २

यदेषत् स्पृशन्ति तदेषत्स्पृष्टता ३

दूरेण यदा स्पृशन्ति सा विवृतता ४

सामीप्येन यदा स्पृशन्ति सा संवृतता ५

इत्येषोऽन्तः प्रयत्नः ६

स इदानीं प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तो यदा
कोष्ठमभिहन्ति तदा कोष्ठेऽभिहन्यमाने गलबिलस्य संवृतत्वात् संवारो
जायते विवृतत्वाद्विवारः ७

तौ संवारविवारौ ८

तत्र यदा कण्ठबिलं संवृतं भवति तदा नादो जायते ९

विवृते तु कण्ठबिले श्वासो जायते १०

तौ श्वासनादौ ११

अनुप्रदानमिति आचक्षते
अन्ये तु ब्रुवते अनुप्रदानमनुस्वानो घण्टानिर्ह्रादवत् १२

तत्र यदा स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते १३

यदा श्वासोऽनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिसंसर्गादघोषः १४

सा घोषवदघोषता १५

महति वायौ महाप्राणः १६

अल्पे वायावल्पप्राणः १७

साल्पप्राणमहाप्राणता १८

महाप्राणत्वादूष्मत्वम् १९

यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रहः कण्ठबिलस्य चाणुत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद् रौक्ष्यं भवति तमुदात्तमाचक्षते २०

यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनं कण्ठबिलस्य महत्त्वं स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति तमनुदात्तमाचक्षते २१

उदात्तानुदात्तस्वरसंनिपातात् स्वरितः २२

इत्येवं प्रयत्नोऽभिनिर्वृत्तः कृत्स्नः प्रयत्नो भवति २३

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च २४

स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं संवृतत्वं तथैव च
विवृतत्वं च वर्णानामन्तःकरणमुच्यते २५

कालो विवारसंवारौ श्वासनादावघोषता
घोषोऽल्पप्राणता चैव महाप्राणः स्वरास्त्रयः
बाह्यं करणमाहुस्तान् वर्णानां वर्णवेदिनः २६

इत्यापिशलिशिक्षा समाप्ता

सर्वसंमतशिक्षा

गणेशं वरदं देवं प्रणिपत्य गजाननम्
द्वित्वादीनां प्रवक्ष्यामि लक्षणं सर्वसंमतम् १

स्वराद्द्वित्वमवाप्नोति व्यञ्जनं व्यञ्जने परे
स्पर्शो लकारपूर्वो यो व पूर्वश्च द्विरुच्यते २

स्वरपूर्वस्य रेफस्य परस्ताद्व्यञ्जनं स्थितम्
आपद्यते द्विवर्णं तद्वर्णमात्रे परे सति ३

संयोगादिरियाद्द्वित्वमनुस्वारात्परस्थितः
अनुस्वारो द्विरुच्येत संयोगे परतः स्थिते ४

मात्राद्विमात्रोऽनुस्वारो द्विमात्रान्मात्र एव तु
मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत् ५

अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्रेफोष्मसु परेषु च
संयोगे परभूते स्यान्मात्रिकस्तु द्विरूपवत् ६

ह्रस्वपूर्वौ नङौ द्वित्वमापद्येते पदान्तगौ
अपि स्वरोत्तरावेव श्लिष्टे भवति नान्यथा ७

इति द्वित्वप्रकरणं समाप्तम्

यत्र येन निमित्तेन द्वित्वं व्यञ्जनमश्नुते
द्वितीयस्य चतुर्थस्य तेन पूर्वागमो भवेत् १

परमात्याति भूते च ह्युपसर्गाश्च धाम च
पाथ एष च पूर्वेषु पूर्वं छखि भुजा इयुः २

कुत्रचित्स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः

पूर्वागमस्तथा तत्र ज्ञेयो वर्णविचक्षणैः ३

इति पूर्वागमप्रकरणं संपूर्णम्

अघोषादूष्मणो ह्यूर्ध्वं स्पर्शमात्रे समास्थिते
सकृत्तत्स्पर्शसस्थानस्तन्मध्ये प्रथमागमः १

पदान्तस्यापदान्तस्य सषयोः परभूतयोः
प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शोत्तरे २

प्राप्तौ यत्र निवर्तेत द्वित्वं तदधुनोच्यते
स्वरेभ्यः प्रथमात्पूर्व ऊष्मा चैव विसर्गरौ ३

अनुत्तमात्सवर्गीयात्सवर्णात्पूर्वतः स्थितः
हशस्पर्शपरो लश्च वश्च स्पर्शपरस्तथा ४

नकारश्च पदान्तस्थो यवहात्पूर्वतः स्थितः
एवमूष्मादयो वर्णा उक्ता द्वित्वविवर्जिताः ५

ऋषिभिर्बहुथाप्रोक्तं वेदविद्भिस्तथापि हि
अध्येतृभिः समस्तैस्तु यद्गृहीतं तदीरितम् ६

ङकारादपदान्ताद्वै तधयोः परभूतयोः
यथाक्रमं कगौ स्यातामागमाविति निर्णयः ७

स्पर्शानां यवलानां च मकारः पूर्वतः स्थितः
तेषामवाप्नुयाच्छ्लिष्टे सवर्णमनुनासिकम् ८

ङत्को भवेट्टनात्तस्तु सषयोः परभूतयोः
शपूर्वस्य नकारस्य ञकारस्तैत्तिरीयके ९

अनूष्म प्रकृतेः स्पर्शादुत्तमेऽनुत्तमाद्यमान्
वर्णयन्त्यानुपूर्व्येण वर्णक्रमविचक्षणाः १०

इदानीं हस्तविन्यासभेदोच्चारणसिद्धये
अनुक्तानामुदात्तादिवर्णानां सिद्धयेऽपि च ११

व्यञ्जनं स्यात्परस्याङ्गं पूर्वस्यावसितँ भवेत्
परायुक्तमनुस्वारो योगादिर्भक्तिरेव च
असवर्णं परस्याङ्गमन्तस्थापरमक्षरम् १२

पराङ्गोष्मपरस्पर्शो यमश्चैवाङ्गनिर्णयः
स्वरोत्तरोष्मणः पूर्वरेफस्य स्वरभक्तिता १३

ऋकारस्य स्वरूपं तद्बुध्वा बोद्धुं हि शक्यते
स्वरभक्तिरतो विद्यादृकारमिह विस्तरात् १४

ऋकारस्य स्वरूपं हि श्लिष्टं पादचतुष्टयम्
पादेषु तेषु विज्ञेया वादावन्ते स्वरात्मकौ १५

अनूरेफस्य मध्ये द्वौ विज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ
स्वरात्मकेन पादेन ह्युत्तरेणोत्तरं तथा १६

स्वरपादान्वितौ भागौ स्वरभक्तिरितीरितौ १७

हकारे पूर्वभागः स्यादुत्तरः शषसेषु च
हकारे संवृतां विद्याद्विवृतामितरत्र तु १८

पूर्वस्वरस्य चाल्पत्वमित्वमुत्वमिति त्रयम्
एतत्त्रयं विसृज्यैव स्वरभक्तिं समुच्चरेत् १९

स्वरभक्तिः परात्स्वारात्प्रचयत्वमवाप्नुयात्
स्वारे दीर्घे तु नान्त्याया स्वतन्त्रा धूर्षदं भवेत् २०

कामो मन्युस्तथा पापं त्रिषु पूर्वेषु तत्वतः

स्वरभक्तिं विजानीयादिकारो नैव संभवेत् २१

पुपूपौ त्रिषु पूर्वेषु शषहेषु परेषु च
रेफादुकार एवस्यात्स्वरभक्तिर्न विद्यते २२

अकारिषं च णः पूर्वा रिरीषो रीरिषन्नपि
तारिषस्तारिषच्चेत्स्यात्स्वरभक्तिर्न विद्यते २३

हशोत्तरे लकारश्च प्राप्नुयात्स्वरभक्तिताम् २४

करेणुः कर्विणी चैव हरिणी हरितेति च
हंसपदेति विज्ञेयाः पञ्चैताः स्वरभक्तिताः २५

करेणू रहयोर्योगे कर्विणी लहकारयोः
हरिणी रशसानां च हारिता लशकारयोः २६

यातु हंसपदा नाम सातु रेफषकारयोः
वासः शब्दाननुस्वारः पूर्वस्याङ्गं न काठके
न ह्यूष्मप्रकृतिः स्पर्शः पूर्वाङ्गत्वमवाप्नुयात् २७

इति मञ्चन भट्टविरचिते सर्वसंमतशिक्षा विवरणे
अङ्गप्रकरणं समाप्तम्

स्वरसंस्थानप्रकरणम्

उदात्तादिस्वराधार वर्णानामिह संस्थिते
प्रोच्यते स्वरसंस्थानमज्ञानां ज्ञानसिद्धये १

यदेतद्देहदीर्घत्वमङ्गानां दृढता च या
कण्ठाकाशस्य कृशता निमित्तान्युच्च जन्मनि २

ह्रस्वत्वं यच्च देहस्य त्वङ्गानां मृदुता च या

कण्ठाकाशमहत्वं च नीच जन्मनि हेतवः ३

कारणं स्वरितोत्पत्तौ समाहारोऽनयोर्भवेत्
उदात्तश्रुतिरेवेति प्रचयस्य प्रसिद्धता ४

उच्चात्परोऽनुदात्तो यः स्वरितत्वमवाप्नुयात्
तैरोव्यञ्जनसंज्ञोयमुच्चपूर्वः प्रकीर्तितः ५

अमुच्चपादवृत्तं च वदेदल्पतरं बुधः
विवृत्यां पादयोर्यस्तु पादवृत्तः प्रकीर्तितः ६

स प्रातिहतनामा स्यात् स्वर्यते यस्तु सांहिते
अत्यन्तमार्दवं तत्र कार्यं स्वरविचक्षणैः ७

पादवृत्तहतौ स्यातां तैरो व्यञ्जन वाधकौ
हतः सर्वाविशब्दाभ्यां नहि प्रत्ययबाधकः ८

स्वरितादनुदाताश्च प्रचयत्वमवाप्नुयुः ९

स्वरितोदात्तयोर्यत्र परत्र स्थितयोः सतोः
स्वरितो नभवेत्तत्र प्रचयश्च निवर्त्यते १०

एदोद्भ्यां यत्र लुप्तः स्यादकारस्तत्स्वरादिह
स्वरान्तरविधिं वक्ष्ये पूर्ववर्णस्य विस्तरात् ११

लुप्ताकारोऽनुदातश्चेत्पूर्वोच्च स्वरितो भवेत्
एषोऽभिनिहतो ज्ञेयो वदेद्दृढतरं बुधः १२

इवर्णोकारयोः स्थाने यवत्वे सत्युदात्तयोः
तस्मात्परं हि यन्नीचं स्वरितस्तस्य वै भवेत् १३

नाम्ना तु क्षैप्र एवस्यादमुं दृढतरं वदेत्

उकारादुच्चकान्नीचे ह्युकारे चोत्तरस्थिते १४

ऊकारः क्रियमाणोऽत्र स्वरितः सन्धितो भवेत्
प्रश्लिष्टोऽप्युपदिष्टोऽयं वदेन्मृदुतरं बुधः १५

सयवं स्वर्यते यत्र पदस्थं नीचपूर्वकम्
अपूर्वं वा सनित्यः स्याद्वदेद्दृढतरं बुधः १६

पदान्तरोच्चपूर्वोऽपि नित्य एव च नान्यथा १७

उक्तलक्षणशून्योयः स्वर्यते कुत्रचिद्यदि
अल्पवायुर्भवेत्सोऽपि पादवृत्त इतीरितः १८

नादानुस्वारयोः पूर्वं स्वरः स्वरितभाक्स्थितः
न ह्याक्षेपः स्वरे तत्र नादेऽनुस्वार एव सः १९

विरामे पञ्चमानां तु नादसंज्ञा प्रकीर्तिता
यत्रैको मध्यको नीचो विक्रमः स उदाहृतः
स्वरितं विक्रमं चैव वदेद्दृढतरं बुधः २०

स्वरिते परभूते च स्वरितस्योत्तरार्धकम्
नीचं कुर्यात्सकम्पं च यथा दीर्घं तमुच्चरेत् २१

मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभे पार्श्वे समे वदेत् २२

द्वयोरेकं भवेदात्र तत्रापि स्वरौच्यते
तयोरेकोऽनुदात्तश्चेदुच्च एव तयोर्भवेत् २३

स्वरानुदात्तयोर्योगे स्वरितस्तत्र वै भवेत् २४

एकोदात्तं पदं ज्ञेयमुदात्तद्वितयं पदम्
त्र्युदात्तं वा पदं विद्यान्नित्यस्वारमथापरम् २५

सर्वानुदात्तमथवा पदानां कुत्रचित्पदम्
ससमासस्त्र्युदात्तः स्यादेकोदात्तद्व्युदात्तयोः २६

यदेष्वन्यद्धितं नीचमेवमेव पदस्थितिः
एवं शिष्टैरभिहितं स्वरूपं वैदिकस्य तु २७

परस्तात्पदकालेऽयं पूर्वोच्चारण एव हि २८

नोपसर्गोऽवसानस्थो नीचः पूर्वस्तथा द्वयोः
त्रिषु मध्यस्थितं चैव ह्यवानोऽवग्रहस्तथा २९

प्रापावान्वभिपर्युत्सुव्यतिन्यध्यप्युपप्रति
निस्संपरोपसर्गाः स्युः सप्तात्र द्वादशस्मृताः ३०

मास्तान्महित्वनानाकं प्रियधाविशतोपुणः
मोषूणश्चार्यमायाति पूषाधत्ताप्यधत्तयत् ३१

दक्षिणा वर्ततोत्याप्र ऋचासादयतीति च
भूत्वा हरश्च मावृक्षिभूता विशविशत्यपि ३२

कृत्वाहरति धत्ते च लभते त्रिक्रमाः स्मृताः
दध्ना तनक्ति चोद्गाता रोहतीति च विंशतिः ३३

आकारान्तमुदात्तान्तमाङ परं यत्र दृश्यते
त्रिक्रमं तं विजानीयान्मूषूण ऊषुणस्तथा ३४

संहितावक्रमे पूर्वं परं पदवदुच्चरेत्
क्रमे त्यक्तं प्रगृह्यं तदिति मध्यं द्विरुच्चरेत्
इङ्ग्यं च यत्क्रमे त्यक्तमवसानं द्विरुच्चरेत् ३५

अन्तस्थाभ्यः पवर्गाश्च स्वरेभ्यः पूर्वतः स्थितौ

त्रिष्टुक् छन्दस्तथानुष्टुक् ककारान्ताविती रितौ ३६

अन्यत्र तु पकारान्तावेताविति च निश्चितौ
पूर्वस्य तु विधेस्तत्र वैपरीत्यमिति स्थितिः ३७

वर्णद्वये विरामो वा स्वरयोर्मध्य ओष्ठ्ययोः
पूर्ववर्णप्रयत्नेन नवदेदुत्तरं बुधः ३८

औकारे परभूते च वकारे चाधरस्य च
हकारमौरसं विद्यादन्तस्थासु परासु च
उत्तरेषु परेष्वेवं नासिक्यत्वमिहाधिकम् ३९

नासाभ्यां नोत्सृजेद्वायुमत्यन्तं हमसंगमे
न वदेदुरसात्यन्तमन्तस्थाभिश्च संगमे ४०

प्लुतो वर्णः पदान्तस्थो नासिक्यो रङ्गसंज्ञकः
चत्वारः काठके रङ्गा दीर्घाह्यारण्यके विदुः ४१

पञ्चरङ्गाः प्लुता दीर्घाश्चत्वारस्तैत्तिरीयके
श्लोकाँसुमङ्गलाँ यद्ग्राँ उपहूता ममाँ प्लुताः ४२

नित्या भवन्ति नासिक्या अनुस्वरोत्तमायमाः
अन्तस्थाश्च हकारश्च स्वराश्चैव निमित्ततः ४३

स्वराणामूष्मणां चैव प्रयत्नो विवृतः स्मृतः
संवृतत्वमकारस्य विशेषोऽयं विधीयते ४४

स्पर्शानां स्पृष्टतां विद्यादन्तस्थास्वीषदीरिता
नेमिवत्स्पृष्टता ज्ञेया चतुर्थेषु विचक्षणैः ४५

स्पर्शानां यत्र संयोगः पाठे यदि भवेत्तदा

तयोरादेः श्रुतिर्नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च ४६

पदान्ते चोत्तरस्यादावेकवर्गेऽवसानगे
पूर्व वर्णप्रयत्नेन न वदेदुत्तरं बुधः ४७

ओमः प्रवर्गसंयोगे प्रयत्नो नेष्यते पृथक्
विरामो मात्रिकस्तत्र ततोऽन्यत्र द्विमात्रिकः ४८

संहितायां च पदवत्कार्यं यत्र सांहितम्
प्रकृतिः सा तु विज्ञेया ज्ञानादेव फलं लभेत् ४९

आदि वर्णे चतुर्थे च सप्तमे दशमे तथा
द्वादशे च स्वरेष्वेषु मात्राकालः प्रकीर्तितः ५०

द्वितीयः पञ्चमश्चैव ह्यष्टमैकादशौ तथा
त्रयोदशाद्याश्चत्वारो द्विमात्राः परिकीर्तिताः ५१

नवमस्य तृतीयस्य षष्ठस्य प्लुतता भवेत् ५२

त्रिपादवान् लकारः स्यात्पञ्चमानां तु केवलात्
दीर्घात् प्लुताच्च कालो हि मात्रिकः परिकीर्तितः ५३

पञ्चमानां द्विमात्रत्वं ह्रस्वस्योपरि तिष्ठताम्
विवृत्तौ पदयोर्मध्ये एकमात्रः प्रकीर्तितः ५४

पदमध्येऽर्धमात्रा स्याद्विवृत्ताविति निश्चयः
ह्रस्वादिर्वत्सत्सानुसृन्तेवत्सानुसारिणी ५५

पदमध्ये विवृत्तत्वं भाष्यकारेण तस्य च
सामर्थ्यविहितः कालो मात्रार्धं प्रग्रहेषु च ५६

प्रग्रहेङ्ग्यप्रयुक्तत्वात्पादैकत्वमितिस्फुटम्

कुर्वन्त्यध्ययनं सर्वे पदैक्यं परिगृह्य च ५७

नो चेत्संख्यातिरिक्तमृचिवत्पदवच्च तत्
अवसाने द्विमात्रत्वं पदानामिति निश्चयः ५८

अनुस्वारस्य मात्रत्वं संयोगे परतः स्थिते
अन्यत्राध्येतृभिः सर्वैः द्विमात्रः परिकीर्तितः ५९

अनुस्वारो द्विमात्रःस्याद्रेफोष्मसु परेषु च
संयोगे परभूते स्यान्मात्रिकस्तु द्विरूपवत् ६०

ओष्ठ्ययोः स्वरयोर्मध्ये संयोगादिर्यदि स्थितः
विसर्गात्क्षपरादूर्ध्वमुभयत्रार्धमात्रिकः ६१

इलमध्ये तु कालस्य मात्रार्धं परिकीर्तितम्
अर्धमात्रा भवेद्भक्तिर्वाक्यान्तेऽध्यर्धमात्रता ६२

अवग्रहावसाने तु मात्राकालः प्रकीर्तितः
ऋगर्धयोस्त्रिमात्रत्वमवसाने समीर्यते ६३

नासिक्यो व्यक्तिमध्यस्थः सपादो मात्रिको भवेत्
समाप्तावनुवाकस्य मात्राणां पञ्चकं स्मृतम् ६४

अष्टौदशेति विज्ञेयं प्रश्ने काण्डे यथा क्रमम्
तन्त्राणां हि समाप्तौ तु त्र्यहःकाल इष्यते ६५

वेदस्योपक्रमे विद्वानवसानेऽप्यतन्द्रितः
उच्चरेत्प्रणवं ब्रह्मरक्षायै छन्दसां स्फुटम् ६६

आदावनुक्ते स्रवति परस्ताच्च विशीर्यते
यजुः प्रणव उच्चः स्यात्स्वाराः स्युस्त्वों तदादिषु ६७

प्रारम्भकश्चतुर्मात्रो वेदस्थः स्यात्तदर्धकः
अध्यायान्त्योऽनुवाकान्त्यो कर्माद्यश्च त्रिमात्रिकः ६८

प्रारम्भाद्यः क्रमान्नादो मात्राणुद्व्यणुमात्रिकः
वेदस्थ प्रणवे तु स्यात्समकारे द्विमात्रता ६९

अस्वरं व्यञ्जनं नित्यमणुमात्रं प्रयुज्यते
संसर्गाच्चेति बाहुल्यान्मात्रावृद्धैः प्रकीर्तिता ७०

चाषो रौत्येकमात्रं हि द्विमात्रत्वं तु वायसः
त्रिमात्रं हि शिखी रौतिह्येतन्मात्रादिलक्षणम् ७१

विलम्बितं द्रुतं मध्यं वाचस्तिस्रो हि वृत्तयः
कर्मान्यत्वं प्रति वृत्तौ कालान्यत्वं भवेत्स्फुटम् ७२

उक्तः प्रयत्नो यो यस्य समः सर्वत्र तस्य सः
प्रयत्न साम्यमे तद्धि वृत्तिसाम्यं तदुच्यते ७३

उपक्रमे यया वृत्त्या पठेत्तावत्तथैव हि
यावद्विराममेतद्वद्वृत्तिसाम्यं तदुच्यते ७४

आश्रित्य मध्यमां वृत्तिं कालानां निर्णयः कृतः
प्रातिशाख्यादिशास्त्रेषु यस्मात्सैव समाश्रिता ७५

विक्रमः पदमध्ये च नेङ्ग्यमध्ये विधीयते
वाक्यान्ते च पदान्ते च विक्रमस्तु विधीयते ७६

नित्यं प्राक्पदसंबन्धं चादिं कुर्याद्विचक्षणः
परेण नित्यं संबन्धं कुर्यात् प्रादिं तथैव च ७७

गीतीशीघ्री शिरः कम्पी यथा लिखितपाठकः

अनर्थे ज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ७८

सव्यक्तमक्षरं यच्च माधुर्यं यच्च संयुतम्
सुव्यक्तश्च पदच्छेदो यच्च धैर्यसमन्वितम् ७९

लये समर्थता या च स्वरनिर्मलता च या
षट् संख्याकागुणा ह्येते विहिताः पाठकस्य वै ८०

उदात्तो ब्रह्मजातिः स्यान्नीचो राज्ञः स उच्यते
स्वरितो वैश्यजातिश्च प्रचयः शूद्र ईरितः ८१

वर्गाणां प्रथमा वर्णाः स्वराश्च ब्रह्मजातयः
द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाः क्षत्रजातयः ८२

अन्तस्थाश्चोत्तमाश्चैव वैश्याः खलु समीरिताः
अनुस्वारो विसर्गश्च ह्यूष्माणः शूद्रजातयः ८३

गोकर्णाकृतिहस्ते हि निर्दिशेद्दक्षिणे स्वरम्
निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन् ८४

अङ्गुलीषु च सर्वासु न येदङ्गुष्ठमेव तु
शिरः कम्पं विहायैव स्वरन्यासो विधीयते ८५

कनिष्ठानः मिका मध्या तर्जनी मध्यपर्वसु
नीचस्वारधृतो दान्तान् क्रमेणैव विनिर्दिशेत् ८६

पदान्तस्य न कारस्य यवहेषु परेषु च
तयोर्नकारयाद्योश्च संयुक्तत्वं न विदाते ८७

उच्चारणेषु वर्णानां सामश्चेतावदीरिता
अन्यूनानतिरिक्तःसन्नुच्चरेद्ब्रह्मभक्तितः ८८

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रं दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्
भीतापतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ८९

नातिव्यात्कं न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदिङ्गयेत्
पयः पूर्णमिवामत्रं हरन्धीरो यथामति ९०

उच्चरेत्परया भक्त्या सर्वकालमतन्द्रितः
यज्ञातिस्खलनं तेषां तज्ञातिहननं यतः ९१

हस्ताद्भ्रष्टः स्वराद्भ्रष्टो वर्णात्कालात्तथार्थतः
प्रयोगाच्च परिभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ९२

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णार्थवर्जितम्
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ९३

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ९४

स्वरवर्णान् स्फुटं मत्वा सम्यग्यश्च समुच्चरेत्
अभुत्कृष्टफलं तस्य तत्र तत्र समीरितम् ९५

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्
ऋग्यजुःसामभिःपूतो ब्रह्मलोके महीयते ९६

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः
स्वरमात्रादिभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम् ९७

सूर्यदेव बुधेन्द्रस्य नन्दनेन महात्मना
प्रणीतं केशवार्येण लक्षणं सर्वसंमतम् ९८

इति सर्वसंमतशिक्षा संपूर्णा

आरण्यशिक्षा

गणपतिमभिवन्द्याविद्यजालामयघ्नं
स्वरपदमितिवर्णोद्बोधनं शीलनेन
क्षितिसुरगणहेतोरेतदारण्यशिक्षा-
मृतमिव नवशिक्षावारिधेरुद्धरामि १

आद्युदात्तानि वाक्यानि चैकद्वित्र्यादिसंख्यया
विविधानि तु वृन्दानि विस्पष्टान्यत्र कृत्स्नशः २

उदात्ताह्रियन्तेऽध्येतृणां सन्देहानां निवृत्तये
आदिमध्यान्तग्रहणं क्रियते यत्र तत्र तु
वाक्यानामिति मन्तव्यं श्रुतिस्त्वेकश्रुतेरिति ३

द्व्युदात्तमध्यमित्यादि ज्ञेयमेवात्र धीमता
भवेतामाद्युदात्तौ च यत्तच्छब्दौ तु सर्वशः
योषित्प्रतिमया चेम इमे नित्यं परं न चेत् ४

तस्याः पात्रविशेषेण स्थितं मेणिमविन्दत
यत्रैतदुपदृश्येते यो वै तां ब्रह्मणो वेद इत्यादि
वर्णान्यत्वं ---न्यत्वं पञ्चप्रश्नेषु दृष्यते
स्वारनीचत्वमुच्चस्य नीचादीनाँ तु चोच्चता

यातपुण्यपरं यत्र यथा वेत्थ परं यदि
तत्र ते च यथापुण्येत्येतन्नीचाद्यवाचि हि

उच्चं नेति पदं सर्वं रिष्यास्याधिपरं न चेत्
अथ व्यशेमापमापां महानाम्नीर्मरीच्यदः
योनिनो मा च यत्रैतत्किमेकश्रुदपाणि च

शुक्लवासा ह्लादयते चाह्नस्संवत्सरे क्षि च

आङ्केऽक्रुद्धस्य चाभ्यन्तं दुर्भिक्षं हेमतः पराङ

लोहितस्त्वं तथाभ्राणि विश्वे जायेतदेवशम्

पृच्छाम्युभयतोवातादाभोगाश्वापयः पुरम्
देवीपुत्रश्च नासत्यात्युग्रोधीरामया ततः

आमन्द्रैस्त्यमतृष्यन्मृत्वाणुभिश्चेन्द्र आप्लव
वरुणस्यानवर्णे च ह्यरिष्टं नृमुणं रथम्
एकत्वसंख्यया वाक्यान्याद्युदात्तान्यवेक्षत

वारादं विनना यावै ह्यादित्ये हसितं प्रभुः
तं सो जिह्वोऽनुबध्नाति ह्यमून् लोकानभीतिवत्

कालैर्नैनं रेत इन्द्रं सर्वभूतसहिद्विकम्
शुक्लकृष्णोऽमुतोनैव शंनश्च मरुतः शिरः
पर्जन्याश्शिशिरश्छन्दोभीरोदस्योरपीतवि

तवेतिमन्त्रास्सर्वेषां ते एते ता अवित्रिकम्

अनूसहस्राक्षापाघ्रां भूमिं चत्वारि ब्राह्मणाः
संवत्सरीणमन्वेति त्वसतास्थाय चैकया

पञ्चकं चान्त्यविषुषट् स्मृतिर्नक्तं दसप्तकम्
अणुशः श्रेष्ठं नवकं षडुद्यमास्तथा दश

सुखदीमादिविषूक्तस्तौतावेकादशेति च
यस्मिन्नस्य सप्तदशनित्या अष्टादशेति च
देवा आदित्या ये सप्तविंशतिः कथितानि हि
यस्मिन् सूर्या इति त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशन्निजानुकाम्
आशातिकाद्विपञ्चाशदनुवाका इतः परे

संवत्सरमथादित्यस्यादयः पञ्च चैषु तु

नैतैरूरुस्समारूढो भद्रा स्थात्र इयान वै
गार्ग्योऽमुत्रसप्तसूर्या उतचित्रं यदीत हि

दीर्घयुयो पङ्क्तिराधा एवमेतविचाकशत्
अष्टौ दिगरुणाश्चाग्निं वाश्राराजा प्रवर्ग्यवत्
द्वितीयं त्वं करोषीति विश्वरूपैः पुरोदितम्
पदं स्वरश्च बलं ह्यति च ज्योतिषान्तकम्
सोऽहं मात्रादिके द्वे द्वे यन्मे चोरस्य वैतया
यस्मिन्विमानवान्वाचोऽप्येकं च निधनेत्युभौ
अहस्तत्कर्मरात्रिस्तद् ब्रह्मवान्नाहमन्तिमम्
यद्वैतच्छिरसोच्चादितुल्यं द्व्युच्चान्तकं स्वरम्

उपान्त्यं तु गुरु स्याच्चेन्निहतं तत्र चेष्यते
लघु चेत्तदुदात्तं स्याच्छ्रुतिवाक्येषु मन्यते
एतद्ववििशिखे हेवा वराहव न रिष्यति
सप्तभिर्वा मिथौ येने ये चेमे यन्मयामन
अकार्यकार्युद्धृतादिर्वयमिमं म ईश्वरीम्
अमुत्रेतेति सहनावहमं नादि तु त्रयम्
निहतादि द्व्युदात्तान्तं तुल्यस्वरकमेष्वियात्
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना
मृत्तिके हनमपापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्
त्वं वै शीतेन सर्वस्माद् ब्रह्मन् ह्लादयते पुरम्
यो वा अदुःखो यच्छ्वेतानथाग्नेश्शिरसा तथा
तस्मै ब्रह्मेति तस्यां हि सर्वं ह परिये तथा
अलूक्षादि द्वयं चैव यदह्लादादिकं द्वयम्
अभूतिं च विजानीयाद् द्विस्वार्यं चाद्युदात्तकम्

त्वं वै शीतेन सर्वस्माद्यच्छ्वेतान् ह्लादयतेति च

यो वै च परियेऽलूक्ता यथा ते शिरसा तथा
यदह्नाद्येतदुक्तेषु द्विस्वार्यैकोच्चमध्यता

अथाग्नेस्सर्वं तस्यां हि तस्मै ब्रह्म पुरं त्वदुः
द्व्युदात्तमध्यं द्विस्वार्यं ब्रह्मन्न भूतिमेव च

सर्वस्मात्तस्मात्त्रिस्वार्यमुच्चाद्येकोच्चमध्यकम्
पटरो निजहन्विष्णुकश्यपात्पशवोऽग्नयः
उभयानश्रुतासेह चोद्धृतेत्यादि पञ्चकम्
शरीरे चोत्तमेत्यादि द्वयं च यन्मयामन
ईश्वरीमूर्ध्वरेतं च सरमा अमुमश्विना
नीलद्विस्वार्यनीचादिवाक्यजालमुदाहृतम्
प्रतिष्ठिते विनान्यत्तत्सर्वमेकोच्चमध्यकम्
यदिप्रसेन्द्रथेनुर्द्वौ यथाशक्तीत्यसञ्चय
श्रीर्मेविद्याप्रजापश्चेत्येते सध्विपदोत्तरे
यः पूर्वस्य च योगश्च श्रियाह्रियान्निया रसः
ओन्तदादिषडासीतमहान् स्यात्स्वरितादिकम्

स्वाध्यायो देवगायत्रीं छन्दसां च कषोदभीत्
निहतानन्तरस्वारपदान्युक्तान्यमूनि तु

अत्र द्विजस्वरेकारान्नीचेकारे परे सति
ईकारः क्रियते सन्धौ प्रश्लिष्टः स्वरितः क्वचित्

हीन्द्रक्वचिदभीद्धोक्तं प्रश्लिष्टस्वरितद्वयम्
अनृणाचित्रं यस्तित्या नमो ब्रह्मेति या ऋचः
स्वाध्यायब्राह्मणे सान्तास्तासामिति परं न चेत्

ग्रामे मध्यन्दिने चैव तस्य द्वौ कतिधा भवेत्
एकद्विपञ्चकं चैकं नमो वाचेति तद्द्वयम्
होमे पूर्वे सहप्रश्ने पितृमेधाम्भसोर्ननि

प्राकृतस्वरमध्यस्थो डकारो ळत्वमाप्नुयात्

वितुदस्येति दत्वं स्यात्प्रेत्येकार एव तु
भद्रं च सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति क्रमात्
एते काठकसंज्ञास्स्युः पञ्चप्रश्ना न चेतरे
तेनशब्दात्परः पृक्तः पूर्वं नाप्नोतिकाठके
ऊष्मणापृक्तसंयोगे विषेधस्तत्र नेष्यते
ऋकारश्च लृकारश्च पृक्त इत्यभिधीयते
तेनशब्दात्परो रेफं नैति द्वित्वं च तत् परम्
धिष्णियाद्रात्र्या मन्त्र्यपित्र्यभत्र्यो जनयित्र्योऽपि च
काठकस्थपदेष्वेषु नेकारस्याद्य एव हि

वासः शब्दादनुस्वारः काठके नीच इष्यते
काठकेषु शनावेव स्वोऽन्यत्र च शञौ सुवः
कम्पौ तु द्विविधावेव स्वारोच्चाविति निश्चितौ
संहितायां तयोः स्वार उच्चस्त्वारण्यके मतः
नित्योऽभिनिहतः स्वारो यददीव्यादिषु त्रिषु
नकञ्चने चोच्चपर उच्चः कम्पो विधीयते

पदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहताणुकाः
शेषस्योदात्तता वा स्यात्स्वरितो वा व्यवस्थया

आरण्यके तु न स्वारो नोदात्तश्चैव संहिते
पारक्षुद्रे न कम्पस्स्याद्द्विधाकम्पो न तु त्रिधा

इन्द्रघोषादयस्सप्तविशीर्ष्णीत्यादयस्त्रयः
अष्टयोनीं तथा योऽसावेषु तुल्यस्वरं विदुः

तुल्यं स्वरं तु जानीयाद्यत्रै वैकोच्चकं पदम्
एतद्वस्ताननुपरि संज्ञानं वो विहायसे
पुष्करपर्णैर्महानाम्नीरिन्द्रश्चैतद्विवर्जयेत्

नादित्येन तथाप्नोति व्यपोह्यसह चन्द्रम
उभे बहूतपरमे शरीरे पाप्मनो महान्
अमृतस्याथजिह्वामे प्रतिवेशोऽप्सु लोमशाम्
अद्भ्यो वायोरहं नित्यं मनुष्या ब्रह्मविद्यदा
भीषाकीर्तिर्निरुक्तादि द्विःश्रुतादित्रयं क्रमात्
पाने ह्येव परोन्नश्रुद्विज्ञानश्रुत्तथैव च
नोपासते परः प्राण आनन्दोऽग्निरिदं त्वृतम्
सत्यैवमेतदेतेषु नोच्चान्तेष्वादिनीचता
सर्वत्राकाशशब्दःस्यादात्मासन्धिपरो न चेत्
तथैव पृथिवीशब्दः पूर्वपुच्छपरो न चेत्
आदिशन्नस्त्वन्त्वमिति वदिष्यामीति पठ्यते
द्वितीयशं नस्त्वं त्वामित्यवादिषमितीर्यते

अहमस्म्यादि चत्वारि कश्चित्समिति चैककम्
एषु प्लुतोत्तराश्चान्त्यवर्णास्सर्वेऽपि नीचकाः

न कंचन यतोवाचस्स्वारान्तोपनिषद्भवेत्
सर्वे नारायणप्रश्न उच्चान्त इति निर्णयः

विश्वा अग्निश्च सावित्रमसन्नेव द्वयं द्वयम्
देवा एकं नकं सप्त षोडशारण्यके प्लुताः

प्लुतस्सर्व उदात्तस्स्यात्स्विदासीदन्तिमं विना
प्रश्नेऽम्भसीति बहुशो विसंवादस्फुटायवै
एकश्रुत्यादिवाक्यानि कण्ठोक्तानीति सर्वशः

उदात्तादि स्वरा यत्र चातुःस्वर्याविवेकतः
प्रोच्यते चोच्चवद्वाक्यमेकश्रुतिनिगद्यते

आदिमैकपदेद्व्युच्चं बहूच्चं यत्र कुत्रचित्
एकोऽनुदात्तस्स्वरितमन्तोच्चं तच्छ्रुतीर्यते

एकस्मादवसाने च द्वाभ्यां वा श्रुतिवाक्यगौ
चतुर्थं पञ्चमादर्वागपदान्तौ यमाविति

पूर्ववच्च त्रयोद्व्युच्चास्तत्षष्ठः पूर्ववद्भवेत्
उपान्त्यन्तु गुरु स्याच्चेन्निहतं तत्र चेष्यते
लघु चेत्तदुदात्तं स्याच्छ्रुतिवाक्येषु मन्यते

आदौ मध्ये तथा चान्ते क्वचित्सर्वत्र तद्भवेत्
भूमिर्धेनुरलक्ष्मीश्च कामो मन्युस्तथैव सः
श्रीश्चादित्रीणि यज्ञश्रुत्त्वेतान्यभ्यवेक्षत

कामो मन्युश्च वाक्यान्त्ये विना मध्यगते उभे
अथान्त्येन विने शानोऽप्यन्तश्चरति वा तिलाः
स्तुतादि द्वे च गोस्तेयमुच्यन्ते द्विश्रुतीनि हि
अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु
एतत्सोमस्य चौजोऽसि नमः प्राच्यै बहुश्रुतिः
यो वेदादावन्नमयप्राणापानादि च द्विषट्
सचामिति तथा चादावेकश्रुतिनि गद्यते
वृतैतस्मिन्नमो वारु सर्वात्वं हि तथैव च
द्वितीयमेते आत्मानं पठ्यत्यन्त्यश्रुतीनि हि

ऊर्ध्वाद्यं परमत्यन्तमग्निश्चादित्रयं तिलान्
प्राणानां ग्रन्थिर्द्वे चादि पाह्यङ्गुष्ठनमोहिर

सर्वाणि श्रुतिवाक्यानि विनामय्यन्तमेष तु
गायत्रीकुक्षिपर्यन्तं याम्यन्तं पञ्चकं स्मृतम्
पञ्चादियोगपर्यन्तं सप्तचान्त्यश्रुतीनि हि
ओजोऽसीतिमहावाक्यस्यान्त्यश्रुतिनिगद्यते
ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च पदत्रयमनुक्रमात्
नमो गङ्गादितेमादिसन्तियन्ति नमोऽन्तकम्

विज्ञेयानि तथैतानि चत्वार्यन्त्यश्रुतीनि हि
सर्वायुरेकमेतस्मिन्नीचाद्येकश्रुतीर्यते
ओम्भुवो मुखवाक्यानि पञ्च सर्वोच्चकानि वै
अहमस्म्यादि तु त्रीणि चादेराद्यक्षरं विना
इति मन्त्राश्च यत्रैतदपेतश्च तथैतिवत्

अयमात्मा यथा कूपो दक्षिणायै परं नमः
एतत्सर्वं द्व्युदात्तादि महसः परमोमिति
वापोद्धमाकूजसिद्धमणिमैक ऋषिस्तथा
अमुष्येति द्व्युदात्तानि पदान्युक्तानि वैदिकैः
समानसी सदाम्नी चावान्तरायै तथालकम्
प्रक्षोषिकं तु द्विषतस्सवितारेपसस्तथा

पद्मकोशज्वालमालातिर्यगूर्ध्वो ह्यमोद्वनात्
सतःशब्दस्तु सर्वत्र महसो महसः परम्
धान्यमेतानि चान्तोच्चान्यवेदिषतवैदिकैः
प्रमँहेति द्युदात्तादिद्व्युच्चमध्यमभीषुणः
सरुरिश्चाद्युदात्तःस्याच्छुक्छुचं तौ तु सर्वतः
अस्मादस्मादिदं वाक्यमुपान्त्येतु द्व्युदात्तकम्
उपादि तु द्व्युदात्तं स्यादिहेहववराहव

अवसान उदात्तस्य सन्धौ नीचत्वमिष्यते
सहवै पितृमेधाम्भस्युदात्तस्याथसन्धिषु
नीचत्वं तत्परेषां च द्वयोरेकस्य वाक्वचित्
अश्वान्त्सत्वं यथा चैव मीशानश्चैव पुण्यकृत्
यन्मे मनान्तश्चाया तु नमः प्राच्यै तथैव च
एकैकवाक्यमेतेषु सन्धिनीचं निगद्यते
यन्मयामनसर्तं स सहस्रपरमां तथा
एतत्सोमस्य वै प्रोक्तं सोग्रभुङ्नीलतोयद
गन्धद्वारामत्याशनादधाश्च क्रान्त इत्यपि

सन्धिनीचत्वमेष्टव्यं वाक्ययोरुभयोः क्रमात्

यन्मया मनसा वाचा कृतमे नः कदा चन
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृपिङ्गलम्

सहस्त्रपरमादेवी शतमूलाशताङ्कुराः
एतत्सोमस्य सूर्यस्य सोग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्

नीलतो यदमध्यस्था गन्धद्वारां दुराधर्षाम्
अत्याशनादतीपानादश्वक्रान्ते रथक्रान्ते

क्षुत्पिपासां च पद्मादौ पूर्वोक्तं क्रमशस्त्रिषु
क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामित्यादि वाक्यत्रयम्
पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि वाक्यत्रयम्
उत्तमे शिखरे चैव तिलाःकृष्णास्तथैव च
यदह्नात्कुरुते पापं चतुर्णां क्रमशो भवेत्

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः पञ्चानां क्रमशो भवेत्
नारायणं महाज्ञेयमुद्धृतास्यादिषट् तथा
प्राणापानव्यानोदानद्वादशानामनुक्रमात्
दूर्वाशतयमो विष्णुः तस्मात्त्वयि च काश्यपे
पाणिना यच्च नित्यैषा पुरुषं तद्ययोक्षरम्
सन्ध्याभूम्यां विश्ववेद गच्छदेवि तथैव च
सहस्त्रशीर्षमित्यस्मिन्नाहारमिति वर्जयेत्
एतत्सन्धिनिघातस्य वर्णस्य परमक्षरम्
निहतं तद्विजानीयादेकैकस्वरवित्तमः
कृतमेनो रक्षकृष्णे ब्रह्महा यन्म कर्म च
गच्छमीति तथालक्ष्मीः पूर्वोक्तं निहतद्वयम्

यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदा चन
यत्रैव सन्धिनीचत्वं तत्रैवेत्यवसानता

पापं भूत्वा यन्तिदेवी याम्याद्यवसितस्थलम्
आरण्यादौ द्वयोश्चान्ते त्रिषु चैवं विधीयते
वर्णान्यत्वं स्वरान्यत्वं पञ्चप्रश्नेषु सूरिभिः
स्वारनीचत्वमुच्चस्य नीचादीनां तु चोच्चता
वैतां देवी च भूयिष्ठा वेदाश्चेति च्चिता इति
इत्यादिषु स्वरान्यत्वं वर्णान्यत्वं च हेळनम्
शिक्षादित्रितयं त्वेकोऽध्याये भवितुमर्हति
आद्यौ द्वौ पितृमेधाभ्यः पञ्चाध्याया भवन्त्यमी

श्लोकाँ सुमङ्गलाँ यद्घ्राँ उपहूताँ ममाँ प्लुताः
दीर्घास्ताँ इमिदेवाँ उ स्वाँ अहं ममृवाँ अव
पञ्चरङ्गप्लुतादीर्घाश्चत्वारस्तैत्तिरीयके
तेषामन्तेषु नासिक्यं रङ्गसंज्ञनितीर्यते
रङ्गे स्वरे च मात्रिका प्रत्येकं रङ्गदीर्घयोः
रङ्गे स्वरे च द्वे मात्रे तथावत्प्लुतरङ्गयोः

रङ्गप्लुतश्चतुर्मात्र इत्युक्तो याजुषां मते
ऊष्मरेफस्वरेभ्यः प्रागनुस्वारः प्रवर्तते
परमात्मं सरूपं प्राङ्गकारस्यानुनासिकः

ओमित्यत्र मकारो यः परे शान्तौ म एव हि
अस्मेद्वितयसंयुक्तमकारो याति वाक्यताम्
शान्तित्रितयसंयुक्तः प्रणवो याति वाक्यताम्

यायकाण्डविधायोर्ध्वमृषिभ्यो ह्यृषयो ह्यृषिः
इत्यास्त्रशीमकापूर्वमृषं चेति स्वतन्त्रता

आद्युदात्तस्तपोगर्भ स्वस्वानीति परं न चेत्
आदित्यो वानुवाकश्च सत्यादित्र्यनुवाककाः
द्विजस्वरद्वयान्तोपनिषच्छब्दावसानकाः

द्वितीयादि चतुष्काणां नवकं चादिनीचकम्
यो सावित्यनुवाकेऽस्मिन् शेषमुच्चादिकं भवेत्
न कंचनानुवाकेऽस्मिन् वाक्यानामाद्युदात्तता
अहमित्यनुदात्तादि स्वरितादि महानिति

दीप्तिशून्याः स्वनाम्नाक्षैप्रादयस्त्वादिमध्ययोः
स्वाराः सप्त स्वरितानित्या प्राकृतश्चाक्षयो ध्रुवः

अक्षरश्चाव्ययो नाम तेषामुच्चपरेऽपि वा
क्षैप्रस्स्वार इवर्णस्य गायत्री श्रीःश्रियाह्निया
केवलं यवयोस्स्वारश्चाग्नयः पशवो यथा
तत्र नित्यस्य विद्या यदि प्रजाद्धौ महान् रसः

एकारौकारयोस्तत्र स्वारोऽभिनिहतो भवेत्
सेन्द्रयोनिरदुःखस्तु तत्राभिनिहतः कषोत्
सांहिते स्वरितेऽप्युच्चपरः प्रातिहतो भवेत्
अमुमाहुरूर्ध्वरेतं यथा ते त्विहतेति च
ऊकारस्स्वरितस्तत्र प्रश्लिष्टोऽभूतिमित्यपि
केवलं यस्स्वरस्स्वारः पादवृत्तस्त्वसञ्चयः
तस्यां हि पूर्वमुच्चस्तु तैरोव्यञ्जनकः पुरः

लक्षणेन विना विद्या निर्मलापि न शोभते
अप्राणस्येव देहस्य भूषणैरप्यलङ्कृतिः

इत्थं न्यरूपि सकलं स्वरवर्णजालं
स्वाध्यायपञ्चसुमुदे निगमेतराणाम्
आरगयके यदिह किंचन न न्यरूपि
तद्बुद्धिमद्भिरखिलं स्वयमूहनीयम्
चित्यादि प्रश्नत्रितये संहितावत्स्वरो भवेत्
एकश्रुत्यादिकं वाक्यं विना सत्यसमस्वरम्

प्राप्नोत्येवोमिति परे ह्यवर्णान्तस्य दाशिवोम्
सुब्रह्मण्यों परं रूपं सवोमित्यादि सर्वतः

आरण्यके तु वाक्यान्त उदात्तो नम उच्यते
नोपते वै महोजाय सेभ्यःपूर्वो विणास्तथा
सद्यश्च वामदेवाय ऋतँ ससत्यमेव च
भूःप्रपद्ये च सर्वो वै नमश्च स्वरितो भवेत्
नकंचन यतो वाचस्वारान्तोपनिषद्भवेत्
सर्वेनारायणप्रश्न उच्चान्ता इति निर्णयः

श्रीरस्तु

शम्भुशिक्षा

प्रणम्य शिरसा लक्ष्मीं कालकां च सरस्वतीम्
गणेशं च तथा शम्भुं शिक्षां वक्ष्यामि शाङ्करीम्

काण्डोऽग्निसंज्ञो विज्ञेयश्चतुर्थस्तैत्तिरीयके
ग्रह इत्याददे प्रश्नः सजोणान्तो विधीयते

उख्यमित्यग्निकाण्डस्य प्रश्नद्वितयमादिकम्
अन्त्यानुवाकसहितं वेदविद्भिरुदाहृतम्

इषे प्रभृत्यपामन्तं प्रश्नानां युक्ष्वसंयुतम्
अन्त्यानुवाका याज्याख्यास्त्रयोविंशतिरीरिताः

देवसवितरारभ्य उपयामान्तसंज्ञिकम्
वाजपेयाभिधानं षडनुवाकं विपश्चितः

समिद्दिशां समिद्धोऽग्नेर्मन्वे स्यात्प्रष्ठ्यसंज्ञिकम्
जीमूतादि चतुष्कं च गायत्री द्वितयं तथा

यत्तत्पञ्चमकाण्डे चानुवाकत्रितयं विना
प्रष्ट्यमेव महाप्रष्ठ्यमिति वेदविदो विदुः

पञ्चानुवाकमाश्मन्नित्यस्य प्रश्नस्य चादिकम्
विकर्षसंज्ञमित्याहुर्ऋषयो वेदवादिनः

विहव्यसंज्ञा वाजोनः प्रभृतीनां विधीयते
त्रयाणामनुवाकानां वेदलक्षणवेदिभिः

दशमादि त्रयः प्रश्नाः इष्टयोनाम उच्यते
ग्रहणं त्वेकमुद्दिश्य पदं वै क्रियते यतः

तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्ञटाभिमत्तैरितिवतरति
त्रिपदप्रभृतिष्वेव वक्तीयस्त्वन्ययोगतः

अलोप एव कर्णोक्ते रन्ययोगेऽपि सर्वदा
अवर्णान्तोपसर्गाश्च आरमापद्यते क्वचित्
ओष्ठशब्दादि परश्चेदवर्णा लुप्यते नुदा
ऋकारोत्तररेफं च पूर्वतः स्वरभाक् स्थितः

स्वर्यतेऽस्मात्परो रेफो दीर्घात्परो भवेद्यदि
रेफः करेणुश्च हकार ऊर्ध्वे
लःकर्विणीति स्वरभक्तिरुक्ता
लोहारिता शेहरिणी हहस्तिनी
हंस पदापिषोर्ध्वे

टवर्गे वक्रमध्ये ळे जिह्वाग्रेण तथा स्पृशेत्
उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितो यत्र दृश्यते

पिपीलिकेति विज्ञेया सवर्णत्वं यदा भवेत्
दीर्घात् पिपीलिकादीर्घा मध्यमा च सवर्णयोः

पदैक्ये पाकवत्युक्ता प्यन्यावत्सानुसारिणी
द्वन्द्वे होरात्रयोरोत्वं यातिरोर्ध्वे सुवस्त्वपि

यस्तामविद्वानित्यत्र नानुस्वारगमो भवेत्
अनार्षे नैव विज्ञेयो ह्यप्यकारादि संग्रहः

स्वरान्यौ तु व्यानौदान शब्दयोश्च सुबन्तयोः
नित्यादिना यमात्पूर्वं इदुत्पूर्वात्त एतिरम्

सवर्णा यत्र दृश्यन्ते विसर्गो चैव दृश्यते
पिपीलिकेति विज्ञेया तदन्यो दीर्घ उच्यते

पृक्तादपृक्ते दीर्घश्च गुणो वर्णाद्धवेद्यतः
उभावादेश ऊभावस्तत्तस्मात्सांहितादपि

अनुशब्दो ह्युकारस्य वकारे वैकृते स्थिते
जटायां नैव लोपः स्यादकारस्येति निर्णयः
काण्डानुक्रमतो ह्यादौ जटायां दृश्यते यथा

अलोपलोपकार्याणि त्रिपदादौ तथोत्तरम्
उक्तः प्रथमतो मन्त्रः पुनर्यदि स उच्यते
तत्तत्कार्यं यथापूर्वं कर्तव्यं वेदवित्तमैः
षत्वणत्वस्वभावेषु पदुक्तमुपदेशतः
ग्रहणं तत्करोत्येतत् कार्यं सर्वत्र नान्यथा
तथेयातां ब्राह्मणायेत्योपेत्याक्षरसंहिता
तत्रापि पूर्व प्राधान्यादैकारोऽत्र न संभवेत्
यथा पुनस्कृधि बलाद्विलोमे सत्यमिष्यते
प्राधान्यात्पुनरित्यस्य निमित्तत्वात्कृधेरिति
अङ्गुलीस्वरनिर्देशे व्यङ्गमङ्गो न निर्दिशेत्
अङ्गे त्वन्यांशं नादानुस्वारजं स्वरितं न्यसेत्
स्वरोदयेत्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः
विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिकाविदीर्घयोः
उदात्तात्परतो नास्ति प्रचयः पूर्वतोऽपि वा
स्वरितः प्रचयादूर्ध्वं निहतात् प्रचयः परम्
दीर्घात्पूर्वो विसर्गो यो दीर्घान्तो यत्र दृश्यते
मध्यमेति विजानीयादेकमात्रं प्रयुज्यते
वैशेषिकाख्या च विदीर्घयोश्चेत्
पिपीलिका दीर्घयुगे च मध्यमा
दृष्टा च वत्सानुसृति स्त्वसाम्ये
मध्येणुमुख्यं तु विरामकालः

कनिष्ठिकानामिकाभ्यां च मध्यमा च प्रदेशिनी

नीच स्वारधृतोदात्तान् अङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत्
अनुदात्तः कनिष्ठादौ नाम्यन्ते स्वरितः स्मृतः
प्रचयो मध्यमा मध्ये तर्जन्यादावुदात्तकः

अनुदात्तो हृदिज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्येति प्रचयः स्मृतः

न रेफे वा हकारे वा द्विर्भावो जायते क्वचित्
न च वर्ग द्वितीयस्य न चतुर्थेव कथंचन

नङौ यत्र पदान्ते तु यवहेषु परेषु च
द्वित्वं नैवाभिगच्छेतां नङौ व्यद्रपरौ विना

ये च स्वारात्परो रेफो ह्रस्वस्वारात्परस्थितः
उच्चाच्च ऋपरो रेफः स्वरितः प्रचयोच्चकाः
पदादौ प्रचयो नास्ति स्वरादेकपदे ततः
नास्त्युदात्तोऽपि विज्ञेयो हस्तविन्यासकर्मणि

पदकाले पदान्मान्तात् पवर्गे परतः स्थिते
पुनः प्रयत्नमित्याहुः ऋषयो वेदवादिनः

एवं क्रमे जटायां च ऋषिवाक्येऽपि विश्रुतः
ओमः पवर्ग संयोगे प्रयत्नो नेष्यते पृथक्

मकाराच्च पवर्गोर्ध्वे वेष्टने नान्पुयात्तथा
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्

मारुतस्तुरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्
प्रश्नानुवाकाद्यारम्भे सविसर्गोच्चरो हरिः

ससन्धिः प्रणवस्यादि विरामे स्वरितो भवेत्

विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत्स्मृतः
तस्मात्करोति कार्याणि वर्णानां धर्म एव तु
इन्द्रिया विषयो योऽसावणुरित्युच्यते बुधैः

चतुर्भिरणुभिर्मात्रा परिमाणमिति स्मृतम्
रङ्गप्लुतश्चतुर्मात्रः शुद्धप्लुतस्त्रिमात्रिकः

दीर्घ उच्चद्विमात्रः स्याद्ध्रस्वः स्यादेकमात्रिकः
परस्परस्य संयोगः स्पर्शानां संभवेद्यदि

तयोरादि श्रुतिर्नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च
अनन्त्यं च भवेत्पूर्वमन्त्यं च परतो यदि

तयोर्मध्ये यमस्तिष्ठन्नासिकास्थानमुच्यते
नासिक्यत्वमुरस्यत्वं पञ्चमैर्हस्य योगतः

अन्तस्थाभिरुरस्यत्वं कण्ठ्यत्वं केवलस्य तु
पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्म परस्य वै

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः
धूङ्क्ष्णा दङ्क्ष्णव इत्यत्राप्यनुस्वारो विधर्मतः

शम्भुशिक्षासमाप्ता

कालनिर्णयशिक्षा

प्रातिशाख्यादिशास्त्राणि मया वीक्ष्य यथामति
वेदतत्त्वावबोधार्थमिह कालो निरूप्यते

अखण्डवर्णविषयो वर्णांशविषयोऽपि च
विरामविषयश्चेति त्रिविधः काल उच्यते
स्वरवर्णविरामाणां भिन्नवाग्वृत्तिवर्तिनाम्
ऐकरूप्येण कालस्य कथनं नोपपद्यते
मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य मया चेयं कृतिः कृता
प्रातिशाख्ये निषिध्यान्ये यस्मात्सैकैव बोध्यते
व्यञ्जनस्वरभक्तीनां कालः स्यादर्धमात्रिकः
ऋकारल्कारयोर्मध्ये तथा रेफलकारयोः
एकारौकारयोरादावकारोऽप्यर्धमात्रिकः
इवर्णोवर्णयोश्शेषौ स्यातामध्यर्धमात्रिकौ
व्यक्तावेकपदे वर्णावन्तरे स्थितसन्धितः
परोऽप्योष्ठ्यस्वरान्तश्च संयोगादिर्यदिस्थितः

अनुस्वारो द्विरुक्तोऽन्त्यपञ्चमश्च द्विमात्रिकः
ह्रस्वात्परः प्लुताद्दीर्घात्केवलादेकमात्रिकः
व्यक्तिमध्यस्थनासिक्यः सपादो मात्रिकः स्मृतः
व्यक्तिरेषादितत्काला भवेदिति विनिश्चितम्
ऋकारपूर्वः प्रथमो हल्परस्त्वेकमात्रिकः
ऋकारात्प्रथमस्यापि द्वित्वं न स्यात्कदा चन
अवसाने लकारस्य त्रिपादत्वं सदा भवेत्
चतुर्थसप्तमाद्यानां स्वराणामेकमात्रता
ऐकारौकारयोरादावकारोऽप्येकमात्रिकः
इवर्णोवर्णयोः शेषौ भवेतामर्धमात्रिकौ
पदान्तविषयव्यक्तेः पवर्गप्रणवावपि
अन्तरानेकरूपस्य वाक्यस्यान्तस्तथेङ्ग्ययोः

अवग्रहाणामन्ते चाप्यृकारल्कारयोरपि
वाक्यप्रतीकयजुषामपदेऽध्यर्धमात्रता
एतेषां तु पदाध्याये विरामः स्यद्द्विमात्रिकः
एकादशस्वरे तद्वद्द्वितीयाष्टमपञ्चमे
सन्ध्यक्षराणां वेदं च प्रणवं चान्तरा तथा
पदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहताणुकाः
शेषस्योदात्तता वा स्यात्स्वारता च व्यवस्थया
तृतीयषष्ठनवमस्वरेष्वन्तेप्यृगर्धयोः
त्रिमात्रत्वं प्रयोगे तु त्रिषु सन्ध्यक्षरेष्वपि
स्वाध्यायारम्भशेषस्य प्रणवस्य स्वरस्य च
अध्यायस्यानुवाकस्यान्ते स्यादर्धतृतीयता
ऋगन्तस्य च सन्धानेऽवसाने मात्रिको विदुः
समकाले तु वेदस्थप्रणवस्य द्विमात्रता
स्वरमात्रद्विमात्रत्वं व्यञ्जनं त्वणुमात्रकम्
तस्तरीकरणादौ तु स्वरमात्रस्य दीर्घता
ध्यानार्थस्यावसाने तु भवेन्नादोऽर्धमात्रकः
दीर्घप्लुता यदा राङ्गाः स्युस्तदेतेष्वयं विधिः
एकार्धमात्रशेषाः स्युर्हृदये मूर्ध्नि नासिके
पञ्चरङ्गप्लुता दीर्घाश्चत्वारस्तैत्तिरीयकाः
ऊष्मरेफस्वरेभ्यः प्रागनुस्वारोऽस्ति नान्यथा
काण्डप्रश्नानुवाकानां समाप्तौ काल इष्यते
दशाष्टपञ्चमात्राः स्युस्तन्त्राणां तु त्र्यहं भवेत्
विश्रमो न समासस्य मध्ये कार्यः पदस्य वा
नित्यं प्राक्पदसंबन्धं चादिं प्राक्पदमन्तरा
परेण नित्यसंबन्धं प्रादिं परपदं तथा
एकस्वराणां चादीनां प्रादीनामिति तद्द्वयम्
यो यो विरामकालः प्रागृगादौ समुदीरितः
अङ्गीकृतस्यार्धमात्रं तु न सोऽधिक इष्यते

इति कालनिर्णयशिक्षा सम्पूर्णा

भारद्वाज शिक्षा

गणेशं प्रणिपत्याहं संदेहानां निवृत्तये
शीक्षामनुप्रवक्ष्यामि वेदानां मूलकारणम् १

-अ-

वृजने ज उदात्तश्चेदकारेण सहोच्यते
स्तुतं पदं तु वाक्यान्ते प्रचयं परिकीर्तितम् २

आ पञ्चमाद्धव्यपूर्वो घृतेनोर्ध्वश्च आहुतम्
वाक्यान्तोऽपि तथा प्रोक्तो यःपूर्वस्तु न विद्यते ३

-स्वरभक्तिः-

रादत् परशुरन्तोच्चे त्विङ्ग्यः पर्शुश्च भक्तिता
पर्षच्चेहातिपर्षापि स्वरभक्तेस्तु नित्यता ४

पापं विलोमपूर्वे चाकार्षं कार्षीत्तदादिषु
स्वरभक्तिं विजानीयान्नान्यवर्णोऽत्र संभवेत् ५

-आ-

अग्ने तान्नपते त्रींश्च त्रिष्टुभा चैवमाद् भवेत्

-इ-इय

क्षिप्रा भर्त्र्ययित्र्यरात्र्यमन्त्र्यपित्र्यापि काठके ६

समाने तु पदे ह्रस्वाः सहल्रा विरळाश्च ये

-इ-

जुष्टो वाचः प्रजाग्निंचि मानोमित्र उदस्त च ७

अग्निर्वाव च देवावै केशवापविधायकः
रक्षांसीत्यनुवाकेषु ह्यप्येतीकारवान् भवेत् ८

छन्दा या तेन बर्हिश्च इद्धया अग्ने बृहन्परे

यज्ञस्य पूर्व इष्टयै च त्विकारादिः प्रकीर्तितः ९

अकारिषं च णः पूर्वो रीरिषो रीरिषन्नपि
तारिषच्चारिषं चेत् स्यात् स्वरभक्तिर्न विद्यते १०

उपसर्गेषु पूर्वेषु त्वियुरित्यत्र विद्यते

–ई–

जुष्टःप्रश्नकाण्डाच्छिद्रारण्यके मानुषी सईत् ११

विनिष्पर्यसुरःपूर्वक्रीयेत्यत्र न ते परे
चातूरथस्यपूर्वान्यौ होत्री नप्त्री च दीर्घगौ १२

पोत्री नेष्ट्री स्वस्त्री स्तोत्री शतरुद्री न णांपरः
वरीयसी च पीयूषो दवीयोऽथ ह्रसीय च १३

चीयते च द्वितीयश्च तृतीयादौ तथैव च
पीयति त्वस्तृतीयश्चावृकास्ते ऊर्ध्वगामीयुः १४

–उ–

स्वरोत्तरपपूर्वे तु शषहोर्ध्वे तु मध्यगः
रेफादुकार एव स्यात् स्वरभक्तिर्न विद्यते १५

रादुत्वमरुषश्रुच्चेदरुहद्रुह चारुहम्
तिक्रुष्ट चक्रुषश्चक्रुः क्रुङ्ङमुद्वद्धरोत्तरे १६

पहणामत ऊर्ध्वे च त्वभिमित्रकपूर्वके
द्रुषदं वै द्रु ध्रुवाध्रुङ नानादृत्य दृतिश्रुतिः १७

दृशेऽनादृत्य दृषदः उद्वृष्ट उद्धृतोद्धृतः
च वि मे नम आ देवः स्तुहीह हवनेत्यसिस् १८

वाजं वो वै सित स्वर्षिं तपो मे हृदये न च

गण् माच्योर्ध्व श्रुतः श्रुष्टी श्रुधी श्रुत् श्मश्रु शुश्रुवान्   १९

द्वित्वं चाप्यृतवो यज्ञो र्वतः पूर्वं श्रितः सइत्
परिन्ययो वचोर्ध्वे च स्नुति शब्दश्च सस्नुषः   २०

स्नुक् पदे स्नुह्युकारः स्यात्ससृवां स न विद्यते
षान्तः प्रुट् म्रुक्ति चोर्ध्वश्च वाग्ब्रू शुभ्रु च शत्रु च   २१

भ्रुमिं भ्रुविग्रुमुष्टिश्च क्षामन्नुरुच वव्रु रुत्
शतमित्त्यान् च मामस्मान् पूर्वं नादुत्वमुच्यते   २२

जुह्वत्यप्याहि जुह्वेऽन्त्यस्वारो गृह्णोपभोत्तरे
उकारवान् जुह्वशब्दः संधानं परतो न चेत्   २३

देवानां त्वे क्रतुं चासौ यजमानेषु षात्तदुत्

-ऊ-

भूतेभ्यः प्रोक्षति तस्माद्विभूर्देवायतः परे   २४

-ऋ-

वृष्टयहृत ऋकारः स्याद् विवा यस्य ह ऋध्यते

-ऌ-

अक्षरान्तऌकारो यः स्वरो ज्ञेयो विचक्षणैः   २५

उदाहृतः क्लृप्तशब्दे न पदाद्यन्तयोः स्वरः

-ए-

बद्धैने सा भवे मैच्च येन्त एकादशत्रयम्   २६

ग्नीपूर्वतो जुषेतां च प्रथमोऽञ्जन्तिसत्ययोः

-ऐ-

येकेशिनः सऐकारो व्यैच्छन्नित्यत्र वर्णितः   २७

प्रैयमेधा आसन् नैयग्रोधप्रैयंगवं तथा
दोहै यज्ञं च वैयाघ्रे दैयांपात्यैत्वगा इमे २८

ब्रह्मवर्प्रेन्द्रियं चेन्द्रि पशून्वीर्यमनुपरः
मुखतो ज्योतिरूर्जाय एवास्मै चैवमैद भवेत् २९

त्रीन् ब्रह्म व्यग्नि चेन्द्राग्नी मेदसैश्च पुरोहविः
-औ-
एनौ विवा इन्द्रस्यायुरादावन्तेऽग्नयेऽन्नवत् ३०

स्फ्येन यां परि घर्मापनुत्त्यै तेषां पराणुत्त्यै
-क-प-
इत उत्तरं ककारादिप्रथमान् वक्ष्यामः
अन्तःस्थाभ्यः पवर्गाच्च स्वरेभ्यः पूर्वतः स्थितौ ३१

त्रिष्टुक्शब्दस्तथानुष्टुक् ककारान्तावितीरितौ
अन्यत्र तु पकारान्तावेताविति विनिश्चितौ ३२

प्राणानामिति च ग्रैष्मी पदयोः परभूतयोः
पूर्वस्य तु बिधेस्तत्र वैपरीत्यमिति स्थितिः ३३

चक्षे सू श्रद्धऊर्ध्वे क उत्करोऽन्तोच्च एव कः
-कृ-गृ-
विष्टुतं कृष्टशब्दश्च पच्योर्ध्वः षात् परस्तु टः ३४

त्वष्ट्रे वस्वग्नये प्रातर्मत्या अष्टाकपालमत्
वैश्वानरश्च जुष्टोऽम्बे शं नोऽग्निर्नश्च तारिषत् ३५

परापात्वेभ्यएवैनत् ब्रह्माद्येकाप एव तः
विदुषो हविषा चैनत् वेदत्पशुर्ऋतव्यतः ३६

-स्तृ-स्पृ-स्मृ-

थमेनात्मानं स्पृणुत स्पृणोति स्पृत सांहितः
प्राणानां स्पृत्यै द्वावेव लोकस्पृते ब्रह्मस्पृतम्   ३७

-घा-खा-

सघा चतुर्थो नोदेऽसि सध्यासं लान्यमेघ च
रघानघाभ्य आघाघ प्रघातश्चैव मोघ च   ३८

क्रियाशब्दश्च यत्रैव तदन्यो घन जङ्घ च
पुनस्तुवी प्रतूर्तिश्च त्वावतश्च बृहत्कृधि   ३९

स्यन्दता ये वलं विघ्न च नो वसु सुरेतसम्
पूर्वो मघः पितृशब्दः परो वा मघवश्रुतिः   ४०

-ग-घ-

त्रीणि प्राणादि विश्वान्यो जिघाँसन् यो जघन्थ च
टवर्गेऽपि चतुर्थत्वं वोढवेत्यादिरुच्यते   ४१

-थ-ध-

यदक्रन्दश्च दीध्यानो भिर्वस्तेधस्तु चर्तुधा

-द-ध-

ब्रह्मन्पञ्चान्त्यमेधाश्च तनूवर्चपयोर्ध्वगः   ४२

-देहि-

उपायज्ञो येत ईशा जी सी सू दद्धि मेपरः
परि स्यनः पुन र्देहिवेद्यूर्ध्वे च चतुर्थकः   ४३

-ददातु-दधातु-

यस्य स्वाहा परः चेद्वा कर्मण्यं श्रवणो वरम्
नयास्माकं यमो मे नो धाता वेदो मनस्ततः   ४४

इन्द्रः पूर्वो ददात्वन्यः सुकृताद्युत्तरे च धः

-ददाति-दत्ते-

तेनायुरेषां रूपाणां त्रयस्त्रिंशत्तथैव च   ४५

शमसप्रचनोर्ध्वश्च कामेनान्नात्परोऽपि च
चतुर्थ्यन्तपरोऽपि स्यादाभ्यो येऽध्वर्यवेऽपि च ४६

अग्नीधे ब्रह्मणे होत्रे चैनत् बर्हिषि दक्षिणाम्
तार्प्यं हिरण्यं वै धेनुमात्मना यश्चपूर्वकः ४७

ददातीति तृतीयत्वं तदन्यत्र च संपिबत्
या मानोभ्रिं रुचन्नीं शूना मन्नाद्यं रभि स्वयम् ४८

यं सू द्वि चि न्द्रियं दत्ते धेयमात्मन्न धो

-धकारः-

ब्रूह्यवसः तुरीयं थं जहि ओहैः विक्षु सप्रथाः

शोचिरमुत्र भूयात् भूः शृण्वै रश्मिरनागसः
देवं भूयिष्ठभाजश्च सहध्यै पूर्वतस्त्वथ

वमदाबसशत्राश्च सस्वरा गोकुरो अयः
स्वरपूर्वा अमीत्वाद्या अकाराद्याश्च तत्रधः

-धकारः-

रधामद्रधसी गाधं क्लृधानधः षतोरधम्
क्षुधक्षोधुस्पृधोनाधै मागधं विवधादध

वावृध वैमृध व्याध युधश्रुद्वीवृधादधुः
रुधश्रुदृणधन्नद्धो नाधमान रराध च ४९

गवीधुकस्त्रिध ग्रोधमिदधज्ञनधाः षध
पदान्ते च धिकारोऽपि राधश्रुदवधिष्मच ५०

अधोनिष्टया वि घोषवद्युक्तः पदादिगस्त्वपि
अश्वाभिधानीमिषुधे त्वबाधन्त विबाध च ५१

कायाधवश्च निध च निर्बाधाबधिरोपि च
असाधयत गौधूमं गावीधुकमिति स्थितिः ५२

नाकारान्तवृथाद्युञ्चा अथोऽर्थं तीर्थ पार्थ च
वीथोऽभागोर्थशब्दस्तु रूथ्यो निर्ऋथ एव च ५३

जगन्थ घन्थ ततन्थ दाधर्थ मो ववर्थ च
मेथीं मथित थायन्ति राथीतरो विमाथ च ५४

वेत्थावृथं चावृथाश्च जहर्थास्थ्ना तथैव च
अन्तोच्चकाविथेत्थौ च विसर्गान्तौ न चेच्छिथि ५५

मेथिष्टा विथुरक्राथ प्रोथाथर्व मिथः क्वथन्
ग्रमात्थ्नश्च विदथ्यं च कतियूरूपपूर्वकः ५६

शृं पं ग्रं मं च मां पूर्वः समाने तु चतुर्थ च
मथ्यमानो रथ्यस्वारः पृथ्वी राथन्तरोऽपि च ५७

-भ-

फल फेन फणात् फर्व्य शफेभ्योऽन्यो भ उच्यते
वैशंभल्या च शीभादौ पवर्गे च चतुर्थगः ५८

-ङ-

अवाङिति ङकारान्तं नाभिमूर्ध्वं च सर्वदा

-ञ-

याच्ञैव च ञकारान्तमुपज्ञु च तथैव च ५९

-ज्ञ-ग्न-

कस्मा उप य रा जाज्ञ ने नवर्णात्परौ च ये
तपूर्वौ तपरौ स्यातां जञावन्यौ गनौ स्मृतौ ६०

भूयांस उनन्तशब्दोच्चशंस्तासूर्ध्वोहोऽतंसयत्
उन्नवंशं स्त्रीषसादं सावन्यो मुखोच्चकः ६१

आताँसीच्छँसिने शँसन्नासिक्यो दुषदँ सदः
शब्दैक्ये रषपूर्वो णो व्यवेतो स्पृषतेः क्वचित् ६२

चर्मण् चर्षण् वृषण् शीर्षण् ब्रह्मणाक्षणावग्रहे
वाणश्शताणवश्चापि मेण्यादौ प्राकृतश्च णः ६३

बस्तपूर्वपरो वृष्णि वृष्णा वृष्णश्च वृष्णियम्
रुन्धे हुकः पूर्वाद्यज्ञो विष्णुः कृष्णः क्रमोदितौ ६४

-रुन्धते-दधते-

अन्तोऽनन्त्यं न वै इन्द्रस्तस्याप्रति न मध्यगम्
तार्प्यं च रुन्धते त्वेषु दधते स्यात्परत्र तु ६५

एकैकस्त्रिवृदाग्नेयं विश्वा युञ्जन्ति चाग्नये
त्वं ह्यप वै न देवोर्ध्वे इन्द्रश्चत् पुर आदितः ६६

नवान्ये दधते विद्वाँसः साध्याः षड्तवो वै
पृथिव्यै जाजायन्तेन्य एष्वतिष्ठन्त इत्यपि ६७

कुसुरुबिन्दोऽप्रतिष्ठां च उत्क्रा प्रजापतिर्नव
आयुर्वा अन्त आदित्यं प्रजाग्निं तं प्र संततिः ६८

धिष्ण्याद्वितीयं च साकं देवस्य स्फ्यं तु बार्ह च
ब्रह्म द्वितीयतृतीये पुरुषं प्रतिपूरुषम् ६९

देवा मिथो देवस्याहं च्यवन्ते चैषु तद्विधिः
वाग्वा इन्द्रस्त्रिवृद्बर्हिर्नः प्रतिष्ठापयन्ति च ७०

विवा एता वप्रतिष्ठां तार्प्यं तृतीयतुर्ययोः
संततिर्यस्य युञ्जन्ति तार्प्येणासुर्यमन्तगम् ७१

प्रजापतिः शुक्रमादियत्पशुः समर्धयन्ति नः

-न-ङ-

साव्यूर्ध्वं त्र्यहा भवन्ति न प्रत्यङ्ग पृष्ठ्य आपृथि ७२

आलभन्त

आद्या वैन्द्रमुखाग्नेयीं तयास्मिन्नप्रथत्परे
पूर्वो मेधा यालभन्त ह्यादन्तोऽस्त्रा भवेच्च नः ७३

भविष्यन्ति

ते भविष्यन्ति देवासुस्तेभ्यः षड्द्वा परश्च च्छन्

गच्छन्ति

इन्द्रोऽगच्छदगच्छन्त्यसौ देवानां नेन्द्रियं तु छन् ७४

एवैतान्

देवस्य रश सावित्रं मेध्यानेवैना उच्यते
देवानाग्रउ पूर्वं तु समीच्येनान्निरन्तरम् ७५

-न-निरवपन्-

स्यात्ते तास्तान्यथोनत्वं बहुश्रुति दधत्यपि
संवत्सरो द्वि साध्यर्तव आदित्याद्वे यथाजान् ७६

-श्याव-श्याम-

सुवश्याम चादित्याः प्रजापत्याङ्गिरोऽपि चेत्

-हिरण्मय-हिरण्यय-

भूत्वा पुरुष दामापि द्यावा शकुनि संश्रितम् ७७
तेन ब्रह्मान्तरेणोर्ध्वो हिरण्मयोऽत्र संस्मृतः

-समन-सवन-

पारावगत्य बहूनामिवोर्ध्वः समनेऽपि मः ७८

-एवैनाम्-वै त्रिश्च-

वारुणोऽन्ते द्विरेवैनां इमेऽवन्ति च सप्तभिः
यजुषाग्नेः पुनः सृष्टीश्चैनां ब्रह्मा तु दीर्घतः ७९

-प्रथमजामृतस्य-

पीवोन्नां प्रथमं चैव हरिं प्रथमजां च मः

-वृद्धामिन्द्रः -

अग्नये नासो धात्रादि प्रजां वृद्धां च सर्वतः ८०

-स्यामिति-स्यादिति-

यामिति मुनिकाण्डे चाप्यर्धुकं स्याद्विसर्जयेत्

-यकारः-

ऐत्वं हित्वा ष्यतोर्ध्वश्चेत् अइमध्ये य एकतः ८१

निवृश्चत वृश्चतश्च अन्यो वृश्चयत तेपरः

-ऋत्वियः-

योनिः पुण्यो हवै योनिं तस्माद्गर्भो यजै महै ८२

महो य एष स्य हिस्थ पूर्व ऋत्विय एव यः

-यविष्ठ्य-

यदग्ने तु यविष्ठ्यात्र सकारोर्ध्वो न होतयुक् ८३

-मर्त्यास-

उषसं चामृतं पूर्वे मर्त्यासोऽत्र य उच्यते
आकारान्तोरयिष्ठा च अस्तभ्नाद्द्यांदसंयुतम् ८४

-वि-राज्ये-व-

विराज्येप्रत्यसद्देवा संवत्सर्तुविवै परः
मर्तेष्वयोग्निरूर्ध्वे तु पूर्वश्चाद्युच्चमिङ्ग्यगम् ८५

अन्तोदात्त सुवर्गश्च लोकशब्दपरेऽपि वा

-र-

वीर्यस्य नस्य चानात्यै राध्नुवन्त्यप्यरेफता ८६

-अनुनासिकः-

युक्तोत्तमाच्च पूर्वं तु शब्दैक्ये नानुनासिकः

अनुदन्त-अनुदत

मनोजयदु यत्पञ्च त्रयस्त्रिंशत् परोऽनुदत् ८७

-र-

आद्युदात्ते तथेङ्ग्यस्थे द्वित्वं वात्र ग्रहे गरौ
-ग्रहीष्यते-गृहपतिः-
तव्याःष्योर्ध्वेऽप्यृकारान्ते न मेधपतिसोत्तरे ८८

एवैनं च पतिं साक्षात्ताभिरन्तं मुखं तथा
ऋतेन मुखतः पूर्वो र स्यादारभतेऽन्वपि ८९

अगौः पूर्वे तु यज्ञं चान्वात्मानं वत्सरं तथा
यज्ञेनोर्ध्वो गृहीत्वा स्वात्तोर्ध्व आरभ्य रेफगः ९०

नरन् रभेत्वनारब्धोऽस्य प्रक्षयः प्रवतापि च
पशुमादित्रयं प्रक्षो देवा होत्रा च रोऽसमः ९१

अतप्यतपरः सोमश्चाद्याः पञ्च रुरायतरः
सूर्यादित्यपयोधाता दूरादपि च सौर्यरः ९२

एक मैत्र जुहोत्यूर्ध्वो नाङ्ग्ध्यूर्ध्वो जरितार च
-ल-
नासिक्यलत्वमध्ये वोऽन्यंव्लीनासंव्लियाय च ९३
-व-
दीर्घ प्रजावतीर्वश्च नक्षैकावं ग्रहावहै
त्रिसप्तग्राम्याः पशवो वस्व्यथैकात्रिवृत्परः ९४

स्वे भवेद्यतने धेये स्तोमे योनावृतौपरः
स्वया देवतयेत्यत्र ह्यैकारान्तः प्रकीर्तितः ९५
-ष-
कषचाषजषाशब्दाः चषाल्ममाषवाचकः
षाट् चानवर्ण पूर्वः षण् नदकोर्ध्वो यथा मषम् ९६

-स-

सख्या श्रेष्ठः पदे स स्यादिध्यसेऽत्र स उच्यते
योऽसौ चतुःससर्वेषां यद्यश्वा समर्धयत् ९७

-विसर्गः-

वीते एव च ते ग्नीतौ अमीसामेव सेत्यपि
सत्रं केनवैपर्यन्तं एकसंख्याद्वयात्रयुक् ९८

-उपाधत्त-उपादधत-

छन्दो देवा सुरास्तेन पूर्वं वृष्टिसनीः पशुः
यथाधत्त तृतीयान्ता यथावै मान्त वान्त च ९९

-नो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते-आत्मन्-

यत्पत्न्यादीन्द्र इष्टर्गो यजुषा छन्द इत्यपि
नो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते स्यादात्मन् यज्ञस्य सं पच १००

-आत्मन्-

देवासुराब्रुवन्नादौ तथा दधत कीर्तितम्

-कुरुते-

सर्वा वयो वै ज्योतिष्मः कुरुते देवकद्रविण् १०१

-पतिः पशून्-

तेऽस्मात् सृष्टाश्च नर्चैनान् पशून्परः पतिः पशून्
यावैतन्मेदपूर्वेद्युर्यज्ञं च मनसातनु १०२

-अग्निमसृजत-

तं सृप्र सोऽबिभेत्सोऽस्मात् सोऽश्वोऽग्निमसृजापि च

-अचिनुत-अचिकीषत-

यशसर्तुत्तुरचिनुत पृथिव्यग्न्यचिकीषत १०३

अनुजावरं परं चैन्द्रं राजानं सोममेव च
सा सृष्टाश्वविराजं च सोऽग्निं च पुरुषं तथा १०४

स इन्द्रं तत्परो देवा सुरानिति च कीर्तितम्

सोऽस्मात्तं सृष्टमित्यस्मिन्नश्वमेधं परे तथा   १०५
अग्निहोत्रं परे यज्ञान् देवान्ते पाप्मना परः

-प्राण व्यान-अपान-

विश्वकर्मात ऊर्ध्वं तु व्यानं मध्यं परोंऽशुना   १०६

न कस्त्वा वाक्यवद्ग्रन्थे न स्वाहोर्ध्वैकवाक्यके
प्रजा त्रिवृद् वसीयान् स्यात् पूर्वं तु स्वयमुत्तरा   १०७

प्रदशहोतारं तेन द्वादशासुरपूर्वकम्

-अमु-इम-

प्रान्यामुंपूर्वमम्भांसि सविता द्वयमध्यगम्   १०८

अग्निद्वितीयतृतीये देवाश्चैवं परद्वयम्
यावती प्रथमे तुर्ये यदेकेनादिगत्रयम्   १०९

भूमिरादिद्वयं चास्मिंश्चामुष्मिँश्चेति सर्वतः
अन्त्यं तु ज्योतिरापो वा इमे वा एत एव च   ११०

प्रजापती रक्षांस्येव प्रजापतिर्नवैषु च
आदौ नयति वित्तान्ववाणुशःशोयुनक्त्यमन्   १११

दर्भास्यास्माद्विशानीममब्राह्मण इति त्वतः

-द्वितीयपक्षे-शब्दाः-

द्विरुद्वयस्यपस्याश्च सदृशत्रयमध्यगः   ११२

द्वितीय ससृवांसोऽवधत्तामुत्तमं जुहुयात्
वेत्वाहाहंत्रिस्ते नन्दा आह्वयता च दिश्यवि   ११३

उत्तमए इकारान्ता रेफाच्च वर्णतः क्रमात्

उत्तमवर्णपदानि

व्युत्क्रमावस्तवान्या यत्सुभगा ददतु प्रियम् ११४

घृतभूतकृतावोच्च पृथिवीत्वारदब्रुवन्
रात्र्यस्यत्यत्यहश्चन्द्र वा योनिर्नवैष्यथः ११५

एतेनोक्तं न्यदाग्नेयः पशवोनो विचारथ
प्राणममृत आदित्यः सतनूपसृपानुवि ११६

तस्मा एत मवाचस्त्वा सजाता ह्याय चातिथिः
जुषन्तां पुष्कलेभिश्च स्यातां जीवांश्च तेजसा ११७

तेदन्नन्तपुरोडाशं दिशोऽस्माकं च दुष्करम्
विष्णोष्टभ्नाच्च दाधर्थ निर्घ्नन्ति यामि चेमि चेत् ११८

मये हनिधिना चोग्रमन्यस्तिग्मं च मष्मषा
पिप्रतोथो अधियीत परिदत्तादमं फला ११९

द्विविषाद्यपिधानं च रोहोर्ध्वो यजमान अत्
दिशोऽस्माकं स्तवानि यत् सुभगा धूर्ददत्वपि
घृतभूतकृतावोच्चैः पृथिव्यै त्वारदब्रुवन्

रात्रियास्यत्यहश्चन्द्रा वा योनिर्न उपैष्यथ
तस्मा एतमवाचस्त्वा सजाता ह्याय चातिथिः

एते तस्यान्यदाग्नेयः पशवो न तथा विचि
अधरामृत आदित्यसतनूपसृष्ठानुवि

जुषन्तां पुष्कलेभ्येजज्जीवानस्माकं मामित
मयेह निधनोग्रमन्यस्तिग्मेन च मष्मषा

विष्णोऽष्टभ्नाच्च दाधर्थ निर्घ्नन्ति यामि चेमि च
ते दद्मन्त पुरोडाशं पिधानमसि दुष्करम्

पिप्रतोऽथोऽप्यधीयीत परिदत्तादिदं फला
तेजसास्मै च संयन्तु अविग्राहं च विष्यताम्

परस्तादविषादी च अणुभिर्भासि रोह च
आसादयेदासवित्रे सशीर्ष्णा ह्याशिषोऽम च

-उत्तमपक्षे-

एवेति ह विसर्गौ च मध्ये चान्तेवयोऽप्युशन् १२०

देवा इन्द्रिय इदं वा इन्द्रोवृत्रा प्रकेतुना
या वां च पावमानोऽयं वावतृतीय इत्यपि १२१

द्वितीये तु प्रदेवं हि देवीः प्राचीन् चैव चेत्
समिद्धो अग्निः संक्रूरं सुवर्दाच्चि च नान्यतः १२२

वैपरीत्यं वषट्कारः परा वैश्वानरोऽग्नये
देवस्याहं च सर्वाणि वयोघ्नन्ति नवापरः १२३

एकादशाग्निष्टोमं च ब्रह्मकिं चैषवै विभूः
वास्तोरिन्द्रं चोपहूतं पूर्वं होताग्निमेव च १२४

प्रजापतेस्त्रयं सत्यं देवसवितर्यज्ञ एव च

-विसर्गः-

ऋध्यते नीत आहुर्यो विश्व तद्धि सुवर्ग च १२५

चैनास्तास्वति छन्दांसि त्वपां नान्त्यं पशुष्वपि १२६

देविका एतएवेति संपैवैनास्तु माध्रुवा
आत्पूर्व समिधः श्रोत्रं दाविधृति र्वसिष्ठ तैः १२७

त्वं सोन्ते तव मय्येषा त्वं सर्वः च ध्रुवोऽसि प्रिः
यत्स्थले यादृशः शब्दः तादृशः परिकीर्तितः   १२८

विभक्तिलिङ्गरूपैश्च वर्णा ज्ञेया विचक्षणैः
क्रम इंग्यः च कण्ठोक्ति यजुरादि पदद्वयम्   १२९

पदसांख्यं वर्णसांख्यमवधानाष्टकं बुधैः
यो जानाति भरद्वाजशिक्षामर्थसमन्विताम्   १३०

स ब्रह्मलोकमाप्नोति गृहमेधी गृहं यथा

इति भारद्वाजशिक्षा समाप्ता

कौहलीयशिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि कौहलीयमतानुगाम्
स्वरादिनिर्णयस्तत्र क्रियते तन्निबोधत १

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः प्रचयस्तथा
इति चत्वारभागे हि स्वराः प्रोक्ता मनीषिभिः २

उच्चैरुच्चार्यते यस्तु स उदात्त उदाहृतः
आयामो दृढता सौक्ष्म्यं गात्रेऽङ्गेषु तथा गले
उच्चत्वकारकानेतानाहुः प्राज्ञा विशेषतः ३

नीचैरुच्चार्यते यस्तु सोऽनुदात्तोऽभिधीयते
प्रस्रता मृदुता स्थौल्यं गात्रादेः कारकं विदुः ४

नीचत्वे स्वरितः प्रोक्तस्तयोस्संधान इष्यते
तस्य तु स्वरितस्याद्यमर्धमुच्चैस्तरां विदुः
शेषस्यार्धस्य नीचत्वं किंचित्त्वाद् भृशमिष्यते ५

केचिदस्यादिमं भागमुदात्तसदृशं विदुः
अनुदात्तसमश्शेष एतावन्तो द्विधा स्मृताः ६

प्रचयः कथ्यते सद्भिरुदात्तसदृशश्रुतिः ७

स्वारास्सप्तविधा ज्ञेया वक्ष्यन्ते ते विशेषतः
नित्यः क्षैप्रोऽभिनिहतः प्रश्लिष्टः प्रातिहतस्तथा
पादवृत्तस्तथा तैरोव्यञ्जनस्वरितोऽपि च ८

अणुमात्रक इत्येके स्वरमन्यं प्रचक्षते
उदात्तादुत्तरो नीचस्संधाने स्वरितस्स्मृतः ९

स्वारोदात्तपरश्चेत् स्यात् तदा निहत इष्यते
स्वरितस्यास्य मन्यन्ते प्रज्ञानं प्राकृतस्त्विति १०

स्वरितादुत्तरो नीचस्संधौ प्रचय इष्यते
बहुत्वेऽथ तथा ते स्युस्स्वारोदात्तपरो न तु ११

इवर्णोकारयोस्संधौ यवभाव उदात्तयोः
तत्र यस्स्वर्यते स्वारः क्षैप्र एष उदाहृतः १२

अविकारस्त्वसावेव नित्य इत्यभिधीयते १३

ओकारो य उदात्तस्स्यादेकारश्च पदान्तगः
तयोर्यस्स्वरिते संधौ निहतेनोत्तरेण तु
एषोऽभिनिहताख्यस्तु स्वरः प्रोक्तो मनीषिभिः १४

एकादिष्ट उदात्तेन नित्यः प्रातिहताभिधः १५

द्वयोरुकारयोस्संधावुदात्तपरयोः क्रमात्
तत्र यस्स्वर्यते स्वारः प्रश्लिष्टस्सोऽभिधीयते १६

तृतीयो वा चतुर्थो वा भागो निहत उच्यते
पादवृत्ताभिधस्स्वारो विवृत्तौ यः पदस्य तु १७

कम्पेषु प्रथमस्स्वारो अणुमात्रिक इष्यते
त्रयाणामादितस्तेषु संनिपातो मिथो यदि
अपरः प्रथमस्यार्धं निहतं तु विधीयते १८

तृतीयो वा चतुर्थो वा भागो निहत इष्यते
प्रश्लिष्टस्य च संयोगस्तेषामन्यतमेन चेत् १९

स्वेच्छाप्रयोग इच्छन्ति कम्पं तत्रापि केचन

अदीर्घं दीर्घवत् कार्यं तत्र ह्रस्वस्य कर्षणात् २०

अथ स्वायंभुवे काण्डे कम्पाः केचिदुदाहृताः
तत्रोदात्ताः प्रयोक्तव्या निहतांशस्तु पूर्ववत् २१

वीर्यं बलमिति ह्यत्र ह्रस्वः कम्प उदीरितः
तन्वां स्वायामितीत्यादि दीर्घः कम्पो विधीयते २२

ते अस्मदिति वाक्यांशे कैश्चित् कम्पो न पट्यते
लक्षणप्रतिकूलं तद् ब्रुवते केऽपि सूरयः २३

ये पदं न हतं कस्मात् स्यादानर्थक्यमस्य तु
एवं बहुविधा दोषाः प्रदृश्यन्ते मनीषिभिः २४

अविनीते तु पाठेऽस्मिन् व्यक्तयस्साधुरिष्यते
व्यक्तयो बहुला वेदे दृश्यन्ते स्वरवर्णयोः २५

उच्यन्ते विक्रमास्तेऽपि विज्ञेयाष्षड्विधा बुधैः
उभयं स्वरितः कश्चिदुभयोदात्तकः परः
उदात्तपूर्वकः स्वारः पर एकस्तु विद्यते २६

एकस्य विपरीतोऽन्यस्तथा प्रचयपूर्वकः
परोदात्तस्तथा स्वारपर एव निबोधत २७

उभयोस्स्वारयोर्मध्ये निहतो यत्र दृश्यते
उच्यते विक्रमस्त्वेष उभयस्वरिताभिधः २८

इतरे विक्रमा एवमूहनीया मनीषिभिः
प्रयत्नस्स्याद् दृढतरो विक्रमेष्वेषु संयतः २९

उदात्तान्यनुदात्तानि बहुलानि प्रतान्यपि

निरन्तराणि दृश्यन्ते स्वरितस्य न संहतिः ३०

उदात्तास्सहका यत्र दृश्यन्ते च निरन्तराः
उच्चादुच्चतरं तेषु क्रमात् तत्र विधीयते ३१

समतावनुदात्तानां नीचान्नीचतरं विदुः
स्वरितस्य संनिपाते कम्पस्त्वभिहितः पुरा ३२

प्रथमान् विक्रमान् बुद्ध्वा सम्यगुच्चारयेदृषिम्
यस्तु विप्रो विशेषेण श्रेयो नित्यमभीप्सति ३३

नवप्रकारं विज्ञेयं पदानां स्वरलक्षणम्
अन्तोदात्तमथोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तकम् ३४

मध्योदात्तं ह्युदात्तं च निहतस्वरितं तथा
एकस्वरितमित्येताः पदशब्दनवस्मृताः ३५

स्वरान् हस्तेन विम्यस्येद् विपश्चिद् दक्षिणेन तु
श्रेयो विपुलमन्विच्छन् न सव्येन कदा चन ३६

तेन चेन्निष्फलं तस्य ब्रुवते ते विपश्चितः
अविदोषस्तथा कार्यस्तत एतद् विजानता ३७

कनिष्ठिकानामिका च मध्यमा च प्रदेशिनी
नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ३८

विन्यस्य द्विस्वरं सौम्यं मध्यमे पर्वणि स्पृशेत्
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ३९

अतोऽन्यथा तु यो मर्त्यो निर्दिशेन्मतिमोहितः
स गच्छेन्नरकं घोरं पापयोनिषु जायते ४०

स्वरविन्यासशीलस्तु हस्तेन वेदवित्तमः
यस्तस्य गुणदोषौ यौ तत्र तौ फलदौ स्फुटम् ४१

ईजानस्य यथा तेन दाक्षायणसवो मुखः
तस्मात् तत्रावधातव्यं श्रेयो विपुलमिच्छता ४२

अधीत्य विधिवत् पूर्वमृषिमाचार्यतश्शुभात्
अनन्तरं पदाध्यायः कर्तव्यो धीमता ध्रुवम् ४३

ततः क्रममधीयीत स्वरसंस्कारसंयुतम्
एवं त्ववधानस्य श्रेयो भवति नित्यदा ४४

यस्यां पदक्रमात्रेयो वृत्तिकारस्तु कर्णिनः
तां विद्वांसो महाशाखां भद्रमश्नुवते महत् ४५

क्रमो द्वाभ्यामनुक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं तयोः
उत्तरेणैव संदध्यादर्धर्चान्तं समापयेत् ४६

यथालक्षणमव्यग्रं यथान्यायं समाचरेत्
तर्हि तावत् पदं पूर्वं तयोः पदवदुत्तरम् ४७

आवृत्तिरवसानस्य प्रग्रहस्य च नेष्यते
आत्रेयेण तथाप्यत्र सा तयोस्त्ववधीयते ४८

आकारान्तमुदात्तान्तमाङ्परं यत्र दृश्यते
त्रिक्रमं तं विजानीयान्मोषूण ऊषुणस्तथा ४९

त्रिक्रमे वक्ष्यमाणे तु प्रथमे त्रिपदक्रमः
मध्यान्ताभ्यां ततस्तेषु न विशेषस्ततः परम् ५०

समस्तानि पदानि स्युर्यानि प्राप्तानि तस्य तु

पुनस्सुवरकर्होतरन्तराविर्विवश्च कः
अजीगरिति रेफेण सहाज्यत्ता पदावलिः ५१

एवं क्रममधीयानस्सर्वदोषविवर्जितः
श्रेयः परमवाप्नोति दैवत्वमधिगच्छति ५२

य इच्छति जटां वक्तुं स विप्रो वेदवित्तमः
तस्य कीर्त्तिर्विवर्धेत स वेदफलमश्नुते ५३

पदद्वयमनुक्रम्य व्युत्क्रम्योत्क्रम्य संधिमत्
यथावत् स्वरसंयुक्तं प्रयुञ्ज्यात् सा जटा मता ५४

संहिता प्रकृतिः प्रोक्ता पदस्यैतत् क्रमस्य तु
जटायाः प्रकृतिस्त्वेष एवं नित्यं निबोधत ५५

जटायां वक्ष्यमाणायां कम्पसंधिस्वरादयः
अवधाय प्रयोक्तव्या निपुणं तदुदीरितम् ५६

प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञस्सर्वशिक्षाविशारदः
बुद्धिशक्तिसमेतो यस्स जटां वक्तुमर्हति ५७

यदाधीतमपि ज्ञातं निगदेनैव शक्यते
अनश्नाविविशु ततो ज्वलति कस्यचित् ५८

तिस्रस्तु वृत्तयो वाचो द्रुतमध्यविलम्बिताः
प्रयोज्या नियतं वेद एवं प्रज्ञाः प्रचक्षते ५९

अन्यत्त्वं यदि वृत्तीनां कर्मणामत्र भिन्नता
वृत्तिं प्रति विशेषस्तु मात्रया भिद्यते ध्रुवम् ६०

अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्

शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम् ६१

वेदक्रमो द्रुतां वृत्तिं बुद्धिकामस्तु मध्यमाम्
कुर्वीत वेदविवृतिं स्वर्गकामो विलम्बिताम् ६२

आसुरादिप्रमाद्यांश्चेद् दुर्गतिं विपरीतकः
यद्यन्यान्नियतं याति विद्यादेव ततो द्विजः ६३

अत्रैवं मन्वते केचित् सर्वशास्त्रविशारदाः
मध्यमैव प्रयोक्तव्या निपुणं तदुदीरितम् ६४

स्वराक्षरसमानानां वृत्तिवेदप्रवर्तिनाम्
मात्रायाः कथनं कर्तुं कैर ण्येन शक्यते ६५

तस्माद् वृत्तिः प्रयोक्तव्या मध्यमा वेदवित्तमैः
एवं सुसंस्कृतं नित्यं प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ६६

क्रमविक्रमसंपन्नामद्रुतामविलम्बिताम्
नीचोच्चस्वारसंपन्नां वदेद् धृतवतीं समाम् ६७

बहुशो मन्यते मात्रालक्षणं तन्मनीषिभिः
तेषु तेष्वेव कार्येषु प्रग्रह ६८

एकद्वित्रिक्रमेणैव मात्राकालं मनीषिणः
शब्दैर्निदर्शयन्त्यत्र चाषकाककलापिनाम् ६९

एवं बहुविधं मात्रालक्षणं ब्रुवते बुधाः
तत्र तत्र प्रबोद्धव्यमात्मनश्श्रेय इच्छता ७०

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा
स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ७१

प्रणवाद्यास्सर्ववेदाः प्रणवोपरि च स्थिताः
प्रणवस्तु सदा कार्यो वेदारम्भे मनीषिभिः ७२

अध्यर्ध तयो योऽस्य तन्नादस्त्वेकमात्रिकः
त्रासुरर्धर्धं वा द्वयं तथा ७३

वेदस्थः प्रणवे तु स्यात् समकारो द्विमात्रिकः
स्वरमात्रं द्विमात्रं वा व्यञ्जनं त्वणुमात्रिकम् ७४

काण्डप्रश्नानुवाकानां समाप्तौ काल इष्यते
दशाष्टपञ्चमात्रास्स्युस्तन्त्राणां च त्र्यहं भवेत् ७५

विश्रमो न समासस्य
मध्ये तु पदवाक्ये वा अदृष्टार्थो निषिध्यते ७६

रेफस्य ऊष्मसंयोग एष याति स्वरात्मताम्
समानकरणरूपभाक् ७७

ऋकार आदिरणुमात्रो मध्ये रेफोऽर्धमात्रिकः
अणुमात्रस्तथान्त्यांशो मध्ये भक्तिर्विधीयते ७८

अनुस्वा संयोगादिर्यदि स्थितः
ओष्ट्यस्वरान्ते चाप्येवं निपुणं तन्निबोधत ७९

अ र्योर्विद्यते यव्य तद्वियां प्रय
शास्त्रमेतत्ततः सर्वमृषिरस्य प्रसीदति ८०

शिक्षामिमां तु योऽधीते वेदतत्त्वप्रकाशिकाम्
अतुलामश्नुते कीर्त्तिं परे ब्रह्मणि लीयते ८१

कौहलीयशिक्षा समाप्ता

श्रीरस्तु

पारिशिक्षा

प्रणिपत्य जगन्नाथं वासुदेवं सनातनम्
गणाधिपं गिरां देवीं शिक्षां वक्ष्ये यथामति

अथवर्णसमाम्नाय उच्यते याजुषोऽत्र तु
स्वराः स्पर्शास्तथान्तस्थाः ऊष्माणश्चाथ दर्शिताः
विसर्गानुस्वारळाश्चानुनासिक्याः पञ्चचोदिताः

ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णे वर्णो वर्णा ऋ ॠ ऌ च
एदैदोदौदितिज्ञेयाः षोडशोहादितःस्वराः

कखौ गघौ ङ च छ ज झ ञौ टठ ड ढाणतौ
यदौदधौ पफबभौमस्पर्शाः पञ्चविंशतिः

यरौ लवौ चतस्रोऽन्तस्थाश्च ःकःशषसःपहाः
षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्वारो लोनास्य पञ्चकम्
आदितो नववर्णाः स्युः समानाक्षरका इह
अन्वर्थत्वं महासंज्ञा व्यञ्जन्त्यर्थान्तराणि च
पूर्वा चार्यैरतस्तां तु सूत्रकारेण चाश्रिताः

ह्रस्वदीर्घे सवर्णे स्तो द्वे द्वे न प्लुतपूर्वकम्
स्वराःषोडश तस्यादौ शेषो व्यञ्जनसंज्ञकाः
यःस्वयं राजते तं तु स्वरमाहपतञ्जलिः
उपरिस्थायिना केतेन व्यङ्ग्यं व्यञ्जनमुच्यते

स्पर्शाः स्युर्व्यञ्जनेष्वाद्याः पञ्चविंशतिरीरिताः
पराश्चतस्रस्त्वन्नस्थाः षडूष्माणस्तः परे
प्रथमाद्याः क्रमात्संज्ञा उत्तमः पञ्चमस्य तु
पूर्वागमो ह्यत्र भवेद्द्वितीयचतुर्थयोश्चैव यथा क्रमेण
ये ते त्रयस्तत्प्रथमं तृतीयं स्यादुत्तमा सतिचानुपूर्व्यात् इत्यादि

विसर्गोष्ठद्वितीयाः स्युरघोषाः प्रथमा नहः
वर्णोत्तरस्त्रयाणां स्याद्ध्रस्वोऽकारो ह्ययं भवेत्
ऋकारल्कारौ तौ ह्रस्वावनुस्वारोऽदिदुत्तथा
वर्गोत्तरस्तु वर्गाख्या प्रथमो भवतीत्यपि

इति परिभाषाप्रकरणं समाप्तम्

अथ वक्ष्ये वर्णसारभूतवर्णक्रमस्य च
शुद्धवर्णक्रमादीनां चतुर्णामपि लक्षणम्
तत्रादौ वर्णसारस्य प्रकारः सम्यगुच्यते
ध्वनिःस्थानं च करणं प्रयत्नो देवता ततः
जाति रङ्गं वर्णसंज्ञा व्यञ्जनानां विधीयते

अचामेवं प्रोच्यमाना ध्वन्यादौ च यथाक्रमम्
प्रयत्नदेवयोर्मध्ये मात्राकालः प्रकीर्तितः

अचां हलां केवलानां मङ्गं न परिकीर्तयेत्
उदात्तादिस्वराणां तु ध्वन्यादीन् परिवर्जयेत्
तथापि देवता जाति गुणो रेखादिदर्शनम्

अध्येत्रङ्गाद्यवस्थां च षड्जातिस्वरकारणम्
सोत्पत्तिस्थानकं चैव स्वसंज्ञानां चानुपूर्व्यशः

ये धर्माः शुद्धवर्णे तु शास्त्रोक्ता इह तानपि
संयोज्य तत्र तत्रैव भक्तिरङ्गादिकान् वदेत्
व्यञ्जनस्याष्टधा धर्मः स्वरस्यैव तथाष्टधा
तीचोच्चादिस्वराणां तु दशधर्माः प्रकीर्तिताः
व्यञ्जनोच्चादिसंयुक्त स्वरस्यैकस्य वै पुनः
षड्विंशतिरीरिताधर्माः क इत्येष उदाहृतः
इमंबुधावर्णसारभूतवर्णक्रमं विदुः २७

मनः कायाग्निमाहन्ति सप्रेरयति मारुतम्
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्

प्रातिश्रुत्कानि तस्यात्र भवत्येतानि पञ्च च
उरःकण्ठः शीर्षमुखं नासिकाया बिलद्वयम्

नादस्य संवृते कण्ठे श्वासस्तु विवृते सति
हकारः क्रियते मध्ये वर्णप्रकृतयश्च ताः

सभूयान् प्रथमान्येषु ह्येतानेव विदुर्ध्वनीन्
प्रथमान्येष्वघोषेषु महाप्राणा उदाहृताः
अल्पप्राणास्तु प्रथमवर्णेष्वेव प्रकीर्तिताः इति

कार्य ओष्ठोपसंहार उवर्णेऽत्रविशोषकः
एकान्तरस्यकर्तव्यः प्रकृतान्नार्धमध्यकः ३२

पृथगोष्ठोपसंहारो नार्धमात्रान्तरे भवेत्
एकमात्रान्तरंत्वस्य स्यात्तु सर्वत्र संभवे

बर्स्वेष्वादौ तु जिह्वाग्रमुपसंहरति त्रिके
हनूपसंहृततरे स्यातामोष्ठो वकारवत्

एकारं पूर्ववत्तालौ जिह्वामध्यमिवर्णवत्
करणं स्थानमेदेतोर्युदैदौतोः क्रमेण तत्
ऐकारौकारयोरादि रकारार्धमितीरितम्
अनुनासिकधर्माः स्युरनुस्वारोन्तमा अपि
अचां यत्रोपसंहारः तत्स्थानं क्रियतेऽत्र तु
स्वराणां करणं विद्यादुपसंहरतीति यत्

व्यञ्जनानां तु तत्स्थानं स्पर्शनं क्रियते यदा
करणं तच्छलां ज्ञेयं स्पर्शयत्यत्र येन तु

हनूमूले कवर्गे तु जिह्वामूलेन वै तथा
कण्ठं स्थानं स एवात्र करणं ह विसर्गयोः
स्पर्शयत्यथ तालौ च वर्गे जिह्वान्तरेण तु
प्रतिवेष्ट्य टवर्गे तु जिह्वाग्रेणैव मूर्धनि
दन्तमूलेष्वधोभागे जिह्वाग्रेण तवर्गके
उत्तरोष्टेऽधरोष्ठेन पवर्गे स्पर्शयत्यथ
तालौ यकारे वै जिह्वामध्यान्ताभ्यां तथैव च
रेफे जिह्वाग्रमध्येन दन्तमूलोत्तरेषु ले
ओष्ठान्ताभ्यां वकारे तूत्तरदन्ताग्रकेषु च
ऊष्माण आनुपूर्व्येण स्पर्शस्थानेषु पञ्च च
तेषां करणमध्यं तु विवृतं भवतीह तत्
कण्ठं स्थानं स एवात्र कारणं हविसर्गयोः
उरस्यत्वं हकारे तूत्तमान्तं थपारे सति
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्
उरस्यन्तं विजानीयात्कण्ठमाहुरसंयुतम्

स्थानयोगे भवत्यत्र वर्गवच्चेति तेषु तु
स्पर्शानां स्पृष्टतां विद्यादन्तस्थास्वीषदीरितम्
यद्यग्निभूचन्द्रदिवाकराश्च वेदाक्षराणामधिदेवताः स्युः
अवर्णवर्गादि धषैत्समीराइदै द्वितीयेन्द्रसवह्निसंज्ञाः
भौमा उवर्ण हल ओत्तृतीयश्चन्द्रा ऋ वर्णो प इ औच्चतुर्थः

सौर्या लृकारोत्तमशास्तथैवं पञ्चाशदर्णा ऋषिभिस्सुगीताः
ब्राह्मास्तुवर्ण प्रथमा स्वराश्च क्षात्रास्तथा द्वित्रितुरीयवर्णाः
वैश्यायकारादि चतुस्तथोत्तमाः
शूद्रा अनुस्वारविसर्वा ऊष्मा

यद्व्यञ्जनं तद्भजते स्वराङ्गं तदङ्गभूतं तु परस्वराङ्गम्
पूर्वस्वराङ्गं त्ववसानवर्ति भवेत्परायुक्तमसंन्युतोनः
योगाद्व्यनुस्वारविसर्ग भक्तयोरेफस्त्वृकारे परतस्तथास्यात्

अच्पूर्वकं व्यञ्जनमेति हल्परं स्पर्शो द्विवर्णमिति द्वित्वे कृते
यत्रासवर्णं तु परस्वरस्यान्तस्थोदयं व्यञ्जनमङ्गमेव
पूर्वस्वराङ्गं न भवेच्च ऊष्मणः स्पर्शो यदि स्याद्विकृतिस्तथापि
भक्तिः पराङ्गं प्रचयात्परास्यात् तथाधृते सत्यृपरे च रेफः
यत्रासवर्णं तु परस्वरस्यान्तस्थोदयं व्यञ्जनमङ्गमेव
परे सति ह्यूष्मणि वै पराङ्गे स्पर्शो यमाश्चैव परस्वराङ्गम्
अचः स्वराः स्पर्श हलावघोषान्तस्थोष्मघोषव्यञ्जनमुत्तमाद्याः
तथैव वर्ग प्रथमादिह्रस्वदीर्घप्लुताद्या इति वर्णसंज्ञाः

ह्रस्वश्च यावद्विपिने स्वभावात्
किकीदवी रौति स एकमात्रः
काकोऽब्रवीत्ताद्विगुणं तु कालं
द्विमात्रकः स्यात्तु स एव दीर्घः

शिखी त्रिमात्रं वदति प्लुतः स्याद्
ध्रस्वार्धकालं न कुलोऽर्थमात्रम्
उच्चस्य भूमिर्निहतस्य चाग्निः
स्वारस्य चन्द्रः प्रचयस्य चार्कः
नीचो विराड्ब्राह्मणजातिरुच्च-
स्वारस्तु वैश्यः प्रचयश्च शूद्रः

स्वारोच्चकौ राजससात्विकौ स्तः
धृतानुदात्तावपि तामसौ
विनिर्दिशेत्तर्जनिमध्य पर्व-
ण्युच्चं च नीचं तु कनिष्ठिकादौ
अनामिकान्त्ये स्वरितं च निर्दिशेत्
तं मध्यमायाः प्रचयं च मध्यमे

तदङ्गुलीस्थानमुदात्तकादिः
स्वारं यदि ह्युच्चमिवोर्ध्वकं च -

ह्यनामिकामध्यमकान्त्ययोश्च
तौ स्वारकम्पे स्वरितानुदात्ता-
वनामिकान्त्यदिमरेखयोश्च
उदात्तनीचौ क्रमशः प्रदेशिनी
मध्याद्ययोर्निर्दिशदुच्चकम्पे
गोधेनुकर्णा कृति दक्षहस्ते-
ह्यङ्गुष्ठकाग्रेण विदर्शयेज्ज्ञः
स्वरेषु हस्ते च मनश्च दृष्टिं
क्रमान्निवेश्यात्र नियोजयेत्तत्

हस्तेन वेदं य इमं त्वधीते
वर्णस्वरार्थाननुचिन्तयन् सन्
स ऋग्यजुस्सामभिरेव पूतः
तद्ब्रह्मलोके सततं महीयते

यद्गात्रदैर्घ्यं दृढताचया ध्वनेः
तथाणुताकण्ठबिलस्य या च
एतानिकुर्वन्ति च शब्दमुच्चै-
र्यर्धस्वतासात्रदुतास्वरस्य

याविस्तृता कण्ठविलस्य चैताः
कराणि शब्दं निहतं च नित्यम्
गान्धारको मध्यम उच्चजातः
षड्जर्षभौ द्वौ निहतोद्भवौ स्तः
स पञ्चमो धैवतकोनिषादः
त्रयःस्वराश्च स्वरितान्तुजाताः

तत्रापि नित्यो निहतश्च तेऽत्र
क्षैप्रो निपादस्वरहेतवः स्युः
प्रश्लिष्ट क प्रातिहताभिधानौ

स्यातां तथापञ्चमकारणे तौ
तथान्तमस्वारक पादवृत्तौ
स्यातां तथा धैवतहेतुभूतौ
गान्धारकस्याप्यथ मध्यकस्य
क्रमादुदात्तप्रचयावपि क्रमात्
अथानुदात्तौ यदि दीर्घह्रस्वौ
हेतू च षड्जर्षभयोः क्रमेण
उरश्च कण्टं दशनांश्च तालु
जिह्वां च नासां युगपच्च संस्पृशन्
तेभ्यो हि यस्मात् स्वर एष जायते
षड्भ्यस्ततः षड्ज इतीह चोच्यते

नाभेः सकाशाल्लघुवात उत्थितः
कण्ठोत्तमाङ्गेन समाहतः सन्
यस्मान दत्यार्षभवत्सनीचः
स्वरेण तस्मादृषभः स्मृतः स्यात्

गौरुच्चवान् धारयतीति तां वै
गन्धेत्य जासेति च रौति वा स्यात्
मध्यस्थितत्वादपि तत्स्वराणां
समध्यमस्वारकनीचयोश्च
अभ्युत्थितो वायुरुरः प्रदेश-
हृत्कण्ठमूर्धश्रुतिमूलकेषु
पञ्चप्रतीकेषु चरंश्च कण्ठा-
दुत्तिष्ठते पञ्चम इत्यतः स्यात्

षड्जादिसप्तस्वपि मध्यमत्वात्
केकीपि कैः पञ्च त इत्यतोवा
यस्मात् स्वरान्तेन विशेषतोऽभि-
सन्धीयते स्वर्यत एष धैवतः

तानप्रधानत्वबला ल्ललाट-
प्रान्ते सपश्चाद्व्यवतिष्ठतीति

अस्मिन्निषीदन्त्यच इत्यनेन
निषाद इत्युक्तमतः स पश्चात्
व्याप्यावतिष्ठत्यखिलं च सन्धि-
प्रदेशमैभध्वनितुल्यरूपः

प्रथममुदितशब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रः
श्रुतिरिति विदुरेनं सास्वराङ्गप्रधाना
विविधभरतविद्भिः प्रोच्यते तत्स्वराणां
सरिगमपधनीति ह्यत्र संज्ञा मुनीन्द्रैः

ज्ञेयानुदात्तो हृदि मूर्ध्न्युदात्तः
स्यात्कर्णमूले स्वरितं तु विद्यात्
सर्वप्रतीके प्रचयः स्मृतः स्यात्
स्थानं स्वराणामिदमेव नान्यत्

सारस्त्वमाहार उदात्त उच्चैः
भवेद्धि नीचैरनुदात्त एव
स्वारस्तदन्त्यो निहतोऽणुमात्रः
पूर्वोच्चकोऽयं स्वरितस्वरः स्यात् इत्यादि

ते संहितायां स्वरितात्परे स्यु-
रेकोऽथवा द्वौ बहवोऽनुदात्ताः
पदस्थिता ये प्रचयस्वरात्मकं
गुणं भजन्त्यत्र स उच्चकश्रुतिः

इवर्णको तोर्यवकार भावे
यः स्वर्यते क्षैप्र उदात्तयोः स्यात्
स्थिते पदे यत्र तु नीचपूर्वे

व्यपूर्वके वायवपूर्वमक्षरम्
यत्स्वर्यते तत्स्वरितं तु नित्य
एवेति विद्यान्न यथा क्रमोऽत्र

नानापदस्थेऽपि च सांहितेन
यःस्वर्यते प्रातिहतः स उच्चैः
लुप्ते पृथग्भूत पदस्थितोच्चात्
परेऽनुदात्ते यदि तर्ह्यकारे
पूर्वोच्चको यं स्वरितस्वरः स्या-
न्नाम्ना भवेत्सोऽभिहतश्च पश्चात्

उच्चादुकारादनुदात्तधर्म
उकार उर्ध्वे सति सन्धितोऽत्र
ऊभाव एष स्वरितश्च तत्र
प्रश्लिष्ट इत्युच्यत एव सद्भिः

या स्यात्समाने तु पदे विवृत्ति-
स्तस्याः परे यः स्वरितश्च लब्धः
स पादवृत्ताह्वय एव नान्यः
एतद्विवृत्तेरपि चार्धमात्रः

पदे समाने य उदात्तपूर्वै
स्तैरो ग्रथो व्यञ्जन उत्तरस्सः
क्षेप्रे च नित्येऽतिदृढः प्रयत्नो
दृढोऽतिपूर्वोऽभिहते प्रयत्नौ

प्रश्लिष्टके प्रातिहते च कार्यः-
स्वारे तथैवातिमृदुः प्रयत्नः
स्यात्पादवृत्ते खलु सपृमे च
स्वारे भवेदल्पतरः प्रयत्नः

प्रश्लिष्टनित्याभिहताश्च यत्र
क्षैप्रस्तथोच्चस्वरितोदयाः स्युः
तत्र प्रकम्प्यन्त इमे हि सन्धौ
पूर्वस्वरान्ते निहतं च कुर्यात्

सकम्प एवात्र यथा हि दीर्घं
तथोच्चरेद्ध्रस्वमपि प्रकम्पे
स्वरिते परभूते च स्वरितस्योत्तरार्धकम्
नीचं कुर्यात्सकम्पः स्याद्यथा दीर्घं समुच्चरेत् इति

कम्पो द्विधा स्वार उदात्तकश्च
स्वाराख्यकम्पास्त्विह संहितायाम्
शाखान्तरेष्वेव उदात्तकम्पाः
पुनर्द्विधातौ खलु ह्रस्वदीर्घौ

तस्यादितः स त्र्यणुमात्रकाल
स्वारस्तदन्त्ये निहतोऽणुमात्रः
उच्चस्तथा सत्र्यणुमात्र आदौ
तस्यान्त्यभागेऽप्यणुमात्रनीचः

संमेलने चैव तयोर्द्विमात्रः
स एव कम्पस्वरितोच्चयोश्च
क्षैप्रस्यकम्पस्तु चतुर्भिरादू-
देदैद्भिन्दो भिहतस्य कम्पः   रेङा
प्रश्लिष्ट ऊत्वात्कथितोऽत्र नित्यः
आतोच्यते सौ क्वचिदेष ओङः

एङ्रूप नित्यौ स्त उदात्तकम्पा-
वित्थं कृतः कम्पविनिर्णयश्च

इति कम्पविनिर्णयः समाप्तः ॥

स्वरोत्तरोष्मरायपि पूर्वरेफ-
लकारयोश्च स्वरभक्तिसंज्ञा
स्यादर्धमात्रारलयोस्तदादा-
वन्ते स्वरांशावणुमात्रयुक्तौ

चतुर्भिरणुभिर्मात्रा परिमाणमितिस्मृतम्   इति
इन्द्रियाविषयो यो सा वणुरित्युच्यते बुधैः
रलौ तु यस्मात्स्वरपादयुक्तौ
तस्मात्तयोश्च स्वरभक्तिसंज्ञा
पूर्वांशपादद्वययुग्घलन्ता-
स्यात्संवृताख्याहपरे तु भक्तिः
परांशयुक्ता शषसेषु भक्तिः
परेष्वजन्ता विवृताभिधाना
स्वरात्मकेन पादेन ह्युत्तरेणोत्तरं तथा
पूर्वस्वराल्पकत्वम् -- त्वमुत्वं
त्रयं विसृज्यैव वदेत् कि --
करेणुसंज्ञारहयोश्च योगे
सा कर्विणीःस्याल्लहकारयोगे
भक्तिस्तु या रेफ सकारयोगे
तां हस्तिनीति प्रवदन्ति केचित्
स्यधूर्षमित्यत्र तु या च भक्तिः
सेयं स्वतन्त्रा स्वरभक्तिरुक्ता

सा हारिता स्याल्लशयोस्तथैव
क्रमेण सप्तस्वर भक्तयस्ताः

उदाहरिष्ये स्वरभक्तयस्ताः
क्रमात्करेणवादि च हारितान्तम्
बर्हिर्यजत्यर्हति गार्हपत्यं
करेणुमल्हा इति कर्विणी स्यात्

सहर्षभा हंसपदा सुवर्षा
दर्शश्च पर्शुर्हरिणी च बर्सम्

दीर्घाच्च ह्रस्वात्स्वरितादनन्त्यात्
पृथग्भवेद्भक्तिरसांहिता च
पृथक्स्वरं यो भजतीह वर्णः
पृथक् च भक्तिर्निहतेनहोर्ध्वे
अत्रो भयोश्च स्वरयोर्सन्धिः
विवृत्तिरित्युच्यत एव तज्ज्ञैः
क्रमेण वत्सानुसृतिश्च वत्सा-
नुसारिणी पाकवती पिपीलिका

वैशेषिका चोभयदीर्घिका च
स्यान्मध्यमा चैव सवर्णता च
इत्येवमष्टौ हि विवृत्तिसंज्ञा-
स्तासां स्वरूपं खलु वक्ष्यतेऽत्र

या ह्रस्वपूर्वोत्तर दीर्घिका स्यात्
सातर्हिवत्सानुसृतिः समात्रा
ह्रस्वोत्तरा यत्र तु दीर्घपूर्वा
वत्सानुसारिण्यपि सैकमात्रा
यस्याविवृत्तेरुभयत्र ह्रस्वः
पादोनुमात्रा खलु पाकवत्याम्
क्रमेण पूर्वोत्तरयोश्च दीर्घौ
स्त उच्चनीचौ पदकाल एव
विसर्जनीयश्च न यत्र दृश्यते
यस्यां च सन्धौ स्वरितं च लभ्यते

सवर्णभूतावपि तौ भवेतां
सा पादमात्रा च पिपीलिका स्यात्

स्यातां विवृत्तेरपि यत्र यस्याः
आद्यन्तयोश्चाप्यसवर्णदीर्घौ
मध्ये विसर्गो यदिवापि मावा
वैशेषिका मात्रिक कालयुक्ता

आद्यन्तयोश्चैव सवर्णदीर्घौ
स्वरोनसन्धानपदे विसर्गः
एवं गुणा यत्र भवन्ति यस्याः
स्यादेकमात्रोभयदीर्घिका सा

सवर्णदीर्घावुभयत्र यस्या
उदात्तनीचौ भवतः क्रमेण
यद्यस्ति चेत्तत्र विसर्जनीय
स्वारोऽपि सन्धौ च समात्र मध्यमा

आदौ तथान्ते च सवर्णदीर्घौ
विभज्यमाने सविसर्जनीयः
नात्र जातुस्वरितश्च स
तस्याः स मात्राहि सवर्णदीर्घौ

यद्वाक्ति मध्ये त्वनुनासिकः स्यात्
तत्रानुनास्यस्तु सपादमात्रः
साव्यक्तिरप्यत्र सपादमात्राः
पूर्वोक्तमेवात्र च नाम तस्याः
उदाहरिष्यत्यधुना विवृत्तयो
वत्सानुसृत्यादि सवर्णतान्तम्
त आवहन्ति प्रतरान्न आयुः
स आयुवत्सानुसृतिस्त एनम्

ते अस्य यो वा अयधा च वत्सा-

नुसारिणी वा इयमग्र आसीत्
स इञ्जनेन प्र उगां न इन्द्रा-
यां होमुचे पाकवतीम इन्द्रः
वा आदि वा आह्रियमाणरणचे
ते एनमभ्यत्र पिपीलिका स्यात्
ता एव सो एव तथा च कक्षी
वां औ शिवैशेषिकसंज्ञिकाः स्युः
वा आपते एव तथैव तस्याः
आवृश्चयभो ओं भयदीर्घिका स्यात्
भवन्ति वा आग्रयणाग्रवेद्या
आदंश्च या आविविमध्यमाः स्युः
वा आशता आस च आप्रिदिव्या
आपस्तु ता आहुरवर्णदीर्घी
यशोममा चैव सुमङ्गलासु
श्लोको पहूता च तथैव यद्घ्रात्
रङ्गे मुखे व्याघ्ररुतोपमं स्यात्
मात्राद्वयं ह्ज्ञनितं त्वनास्यम्
नादः सकम्पः स तु मूर्धजातः

नासिक्य रन्ध्र द्वय निस्रुतोन्त्ये
स्यादेकमात्रः स तु काकली स्यात्
मन्द्रं पठेन्नित्यमुरस्स्थितेन
स्वरेण शार्दूल रुतोपमेन
सौराष्ट्रिकागोपवधूः सुकण्ठ-
स्वरेण तक्रार्ल इति भाषते यथा
तथा सभुद्धार्य वदेत्स्वकाला-
द्रङ्गश्च कम्पः खलु वर्धते सः

देवा उता इम्यं मृवा अमस्वा
अहं कठे स्युः खलु रङ्गदीर्घाः

ज्ञघ्नः शान्तिः सरूपोर्ध्वो मन्योपस्प्रेदहं पुनः
इम्रवाहः परे न स्यादनुस्वारोऽत्र केवलः इति

भद्रं च सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति क्रमात्
एते काठकसंज्ञाः स्युः पञ्चप्रश्ना न चेतरे

एते द्विमात्राश्च सपादमात्र-
नासिक्ययुक्ताश्च विवृत्तिपूर्वात्
सपादमात्रत्रितये हृदिस्या-
देकस्ततो मूर्धनि चार्धमात्रः

भवेद्विशेषो मुखनासिके च
व्यक्तेश्च तस्मा अपि साणुमात्रः

इति प्रथमपरिच्छेदः समाप्तः

अच्पूर्वकं व्यञ्जनमेति हल्परे
स्पर्शो द्विवर्णं लवकारपूर्वः
परं च हल्यत्स्वरपूर्वरेफाद्
द्वित्वं परे तत्सतिवर्णमात्रे
द्विवर्णमाप्नोति पदान्तवर्ती
ङो नस्वरोर्ध्वोऽपि च ह्रस्वपूर्वः
यजुष्यनुस्वार इहापि यत्र
भवेत्तदाद्यर्धगाकारयुक्तः
सरूपशान्तिः शपरो यदि स्यात्
नस्याद्गकारस्य तु केवलाख्यः

ह्रस्वानुस्वार इयाद्विवर्णं
योगे परे तस्य च मात्रिकः स्यात्
योगादिरप्यत्र तथा द्विरुच्यते
ऽनुस्वारपूर्वोऽप्यथचागमः स्यात्

यद्व्यञ्जनं येन निमित्तकेन
द्विवर्णमाप्नोत्यधुनैव तेन
पूर्वागमो ह्यत्र भवेद्द्वितीय-
चतुर्थयोश्चैव यथाक्रमेण

धामातिभूते परमोपसर्गपा-
य एष आत्पूर्ध्वगताश्छखीभुजाः
एते त्रयस्विक् प्रथमं तृतीयं
पूर्वागमं प्राप्नुयुरेव धाम इति

क्वचित्समाने स्वरयोस्तु मध्ये
लक्ष्यानुसारद्वितयं हलःस्यात्
पदे द्वितीयस्य तुरीयस्य
पूर्वागमः स्याद्धि तथैव लक्ष्यात्

शात्तैत्तिरीये खलु नस्य ञ स्या-
दादेश एवात्र न काठके ञः
हान्योष्मणः स्पर्शपरात्परस्त-
त्स्पर्शस्य संस्थान इहागमः स्यात्
सकृच्च वर्ग प्रथमः सचाभि-
निधीयतेऽत्राभिनिधान उच्यते

स्पर्शाद्यदोष्मा विकृतेरनुत्तमात्
स्यादुत्तमोर्ध्वे सति चानुपूर्व्यात्
नासिक्यसंज्ञा इह चागमाः स्युः
एतान् यमानेव वदन्ति केचित्

वर्गान्तं शषसैः सार्थमन्तस्थाभिश्च संयुतम्
दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते अत्यन्तं सूक्ष्ममुच्यते

ऊष्मप्रकृतिकात्स्पर्शात् पञ्चमः परतो यदि

तत्रैव यमापत्तिरिष्यते नात्र संशयः इति

पदान्तगोव्याप्यपदान्तवर्त्ति-
द्वितीयवर्णे प्रथमो श्रुतेस्म
सषौ परौ चेदपदान्तवर्तिनौ
द्वितीयकत्वं प्रथमस्य द्वो --

ह्रस्वात्परो नाद इह द्विरूप
वर्णक्रमे तं सकृदुच्चरेज्ज्ञः
द्वित्वं निवर्तेत यदा प्रसक्तौ
पूर्वागमो तदुच्यतेऽत्र
ईदैदयो यश्च विसर्गरेफा-
वूष्मास्वरे वा प्रथमोत्तरे च
स्वरे परे वश्च लकार ऊष्म
विसर्गोत्तरस्योभद्विरूप्यम्

स्पर्शोत्तरश्चेद्यवलोत्तरोम
स्तस्येतितेषामनुनासिकं च
शषसेष्वच्परेष्वत्र विसर्गो यत्र दृश्यते
हकारान्नणमा यत्र दृश्यन्ते परतस्तदा
नासिक्यत्वमुरस्यत्वं हस्य तत्र द्विरुच्यते

विवृत्तिमध्ये यत्र स्याद्विसर्गः सोऽर्धमात्रिकः
विरामश्चैकमात्रः स्यात्तस्य संज्ञा यथा विधि

हरिप्रणवयोर्मध्ये वर्णक्रमविनिर्णितः
विसर्गसार्धमात्रत्वं विरामो मात्रिको भवेत्

प्राग्यद्यघोषवर्णाभ्यां विसर्गः कः परे
क्रमात्सजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ उच्यते

केवलवर्णक्रमलक्षणं समाप्तम्

शुद्ध वर्णे त्वचामादौ यद्युच्चादिःप्रयुज्यते
संविद्यात्स्वरवर्णं तदेतदेवास्य लक्षणम्

वर्णे च स्वरमात्राङ्गवर्णसारेषु नित्यशः
कारोत्तरस्वरेभ्योऽर्वाङ् न च संधिः कदा चन

उदात्तादिस्वरात् पूर्वं स्वरवर्णे च मातृका
यदि युज्येत नाम्नासौ मातृकावर्ण उच्यते

तस्मिंस्तु मातृकात् पूर्वमचां संज्ञोच्यते यदि
हलामादावङ्गसंज्ञा नामान्यस्याङ्गवर्णकः

यत्र यत्र व्यञ्जनानां पौर्वापर्यविधानतः
यथाङ्गलक्षणं प्रोक्तमङ्गवर्णे तथा वदेत्

व्यञ्जनानामङ्गवर्णे त्वङ्गं भूतोत्तरं वदेत्
हल्संज्ञिकेति कण्ठोक्त्या वदेत् तन्नाम वै ततः

आदौ स्वराणामच्संज्ञा तत्तन्मात्रा वदेत् ततः
अथ स्वरानुदात्तादीन् तन्नाम च वदेत् क्रमात्

व्यञ्जनं यद्यवसितं तस्य मात्रा विधीयते
यत्रानवसितं तत् स्यात् तन्मात्रा तत्र नेष्यते

अनेकवर्णसंयोगो यत्रैकव्यञ्जनात्मकः
स्यात्पूर्वाङ्गो भवेत् तत्र पूर्वाङ्गादि सकृद् वदेत्

एकव्यञ्जनसंयोग उभयाङ्गो भवेद्यदि
पृथगङ्गं प्रयुञ्जीयात् पौर्वापर्यक्रमात् तदा

यदुक्तं केवले वर्णे शास्त्रादि द्वित्वागमादिकम्
तत् सर्वमङ्गवर्णोक्तौ प्रयुञ्जीयाद्यथाविधि

पारि शिक्षा समाप्ता

षोडशश्लोकी शिक्षा

अथ शिक्षाँ प्रवक्ष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्
यथा संव्यवहारेषु स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा १

त्रयस्त्रिंशद्धशा वर्णाः स्वरा द्वाविंशतिर्य्यमाः
चत्वारश्च विसर्गोऽनुस्वारः कः पस्त्रिषष्टिकाः २

समास्तेऽदिदुतो ज्ञेया ऋृच्चादीर्घ लृपञ्चमः
एदैदोदौ तु चत्वारोऽह्रस्वाः सन्ध्यक्षराणि च ३

ह्रस्वदीर्घप्लुता भेदास्तदुदात्तोऽनुदात्तकाः
स्वरितश्चापि ते सानुनासिकाननुनासिकाः ४

इत्यष्टादशधा भेदा व्यवर्णा नामिनः स्वराः
कुचुटुतुपुवर्गास्तदुत्पञ्चवर्णसङ्ग्रहःइति स्वरभेदाः ५

कुप्वन्त्यच्चादिवर्गाणां व्युत्क्रमात्पञ्चमादितः
खफाद्याश्छठथा ज्ञेया रलान्त्या हयवाः स्मृताः ६

अतश्चेतः स्वराः पूर्व्वा हलो ञमो झमो जबः
खथश्चपः शसश्चैते प्रत्याहारास्त्वसङ्ज्ञकाः ७

कादयो मान्तिकाः स्पर्शा यमा झपञमान्तरे
शषसहाः स्युरूष्माणोऽन्तस्था यरलवाः स्मृताः ८

कखतः पफतः पूर्वः क्रमादर्द्धविसर्गकः
जिह्वामूलीयको ज्ञेय उपध्यमानीयसञ्ज्ञकः ९

विसर्गार्द्धविसर्गानुस्वारव्यङ्गं पराश्रयम्
एतत्परापरौ ह्रस्वौ ग्लौ दीर्घश्च गुरुस्तथा १०

इति व्यङ्गभेदाः

हकुविसर्जनीयानां स्यात्कण्ठ्यं यिश्चु तालुकम्
ऋटुर्षं स्लृतुला दन्तम्पूपध्मानीयमोष्ठजम् ११

वो दन्तोष्ठं ञमस्यापि नासिकायमयुग्घुरः
ओदौतोरपि कण्ठोष्ठं त्वेदैतोः कण्ठतालुकम् १२

जिह्वामूलीयमात्रस्य जिह्वामूलं हि चाष्टमम्
सद्यो बोधकरा शिक्षा मणिभूता प्रकाशिता १३

करालो न च लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः
गद्गदो बद्धजिह्वश्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति १४

व्याघ्री दद्भिर्हरेत्पुत्रान्भीता पाताच्च पीडनात्
तद्वत्प्रयोजयेद्वर्णांस्तेन लोके महीयते १५

इति वर्णोच्चारः

शिवा यान्निःसृतां शिक्षां प्रयतो यः पठेदिह
पुत्रकीर्तिधनायुष्मान्त्स्वर्गेऽतिसुखमश्नुते १६

इति रामकृष्णविरचिता षोडशश्लोकी शिक्षा समाप्ता

व्यासशिक्षा

संज्ञाप्रकरणम् १

श्रीवासुदेवं वरदं प्रणम्य श्रीमद्गणेशं वचसाञ्च देवीम् १
शिक्षां प्रवक्ष्ये श्रुतिकारणाङ्गं सुबोधकं लक्षणशीर्षभूषाम् २
अथ स्वरादिसंज्ञाश्च तत्प्रयोजनमेव हि ३
तत्फलञ्च प्रवक्ष्यामि विदुषां प्रमुदे यथा ४
अवर्णोवर्णकोवर्णा ऋवर्णो लृत्वमेत्वमैत् ५
ओदौद्रङ्गौ क्रमादोम्योत्स्वरास्स्युर्व्यञ्जनान्यथ ६
कादिमान्तास्स्मृतास्स्पर्शा अन्तस्था यादिवोत्तराः ७
जिह्वामूलादिहान्ताश्च षडूष्माण उदीरिताः ८
स्पर्शानां पञ्च पञ्च स्युर्वर्गा वर्गोत्तरस्य च ९
तत्प्रथमादिसंज्ञास्स्युः पञ्चमस्योत्तमः क्रमात् १०
अघोषास्स्युर्विसर्गोष्मद्वितीयप्रथमा न हः ११
गजडाद्या दबाद्याश्च घोषवन्तः परे हलः १२
सविशेषस्तु यस्तस्य ज्ञेयं वर्णान्तरं बुधैः १३
तुल्यरूपं सवर्णं स्याल्लोपस्स्यादप्रदर्शनम् १४
ऋवर्णस्य लृकारस्य पृक्तसंज्ञा प्रकीर्तिता १५
अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च नादा इति बुधैस्स्मृताः १६
आख्यानेकस्य वर्णोर्ध्वः स्वरस्य कारतोत्तरः १७
भवेदकारकारोद्धर्वो हलामत्तु र एफगः १८
अदन्तं ग्रहणं वा स्यात्सन्देहे सन्निधिं त्वपि १९
निर्देशाः कारमुख्याश्चान्वादेशावपि चेत्यधः २०
त्वथैवेति निवृत्तिस्थो ह्यधिकारोऽवधारकः २१
अनमाना निषेधे स्युर्वेति वैभाषिको भवेत् २२
सम्मिश्रस्स्याद्यदेकत्वं सम्बन्धः श्रवणे द्वयोः २३
अनेकव्यञ्जनश्लिष्टस्संयोगश्च प्रकीर्तितः २४
वर्णाभावो विरामश्चावसानं सार्धमात्रिकः २५

नानापदवदिङ्गयञ्चासङ्ख्याने चाद्यवग्रहः २६
वेदभागः क्रमेणैव स चार्षः कथ्यते बुधैः २७
उच्छ्वासेऽनवसाना स्यात्संहिता चान्तगं पदम् २८
पदवर्णस्वराङ्गानां द्विर्द्विर्युक्ते च संहिता २९
द्विधादिसंहिता ह्यत्र पञ्चैवं संहितास्स्मृताः ३०
पदवत्संहिता यत्र न कार्यं सांहितं यदि ३१
विज्ञेया प्रकृतिस्तस्या ज्ञानादेव फलं लभेत् ३२
संहितावत्क्रमो ज्ञेयो द्वितीयं पदवद् द्वयोः ३३
इतिगन्त्वादि चेदुक्त्वा द्वितीयं चोत्तरं तथा ३४
आदन्तन्तु यदुञ्चान्तमोपसर्गपरं यदि ३५
परेण त्रिक्रमस्स्याद्धिषु पदं नः परन्त्वधः ३६
सकृदादि द्वितीयं द्विः पठेच्चादिपदं सकृत् ३७
सन्धितः क्रमवच्चेति प्रोच्यते सा जटा बुधैः ३८
त्रिक्रमस्य जटा ज्ञेया ह्युक्त्वा पूर्वं क्रमं तथा ३९
पुनरन्तं मध्यमादि पुनराद्यन्तरं परम् ४०
अनुलोमस्स्वपाठस्स्याद्विलोमस्सन्धिनिर्मितः ४१
पदं पदं पठेत्ताभ्यां त्रिवारञ्चोर्ध्वतः पुनः ४२
प्रोपावापर्यधिव्युत्सुन्यन्वपाप्यत्यभि प्रति ४३
परानिस्सं नव दशाप्युपसर्गाः स्युरत्र हि ४४
इति संज्ञाप्रकरणम् १

अथ प्रग्रहप्रकरणम् २

अथ प्रग्रह एवान्त उच्यतेऽवग्रहो न चेत् ४५
ऊकारः स्थित ओकारोऽप्यकारव्यञ्जनोत्तरः ४६
स म ह द थ पित्पूर्वो नित्योऽथेदेत् पतीश्रुतिः ४७
कार्ष्णी धी चक्षुषी मुष्टी देवता फल्गुनी अमी ४८
अहनी श्रपणी हूती सुम्निनी सामनी हरी ४९

कल्पयन्ती तपसी नाभ्यैद्वाव्यापृषती हुरी ५०
रिष्यन्ती वाससी दर्वी नः पृथिवी व्यचस्वती ५१
जन्मनी वैष्णवी द्यावापृथिवी आहुती कृतौ ५२
रोदसी चोत्तरः पान्यपरो न्वती च ची प्र यत् ५३
न ह्यन्योद्धर्वौ समीची ग्नी घ्नी चक्रे पोद्धर्व आन्मही ५४
ऊद्धर्वे शाखे धृते शृङ्गे एने मेध्ये च देवते ५५
पार्श्वे एवोत्तरे अक्ते तृणे तृद्ये कनीनिके ५६
शिप्रे रथन्तरे शस्त्रेऽहोरात्रे चोत्तमे उभे ५७
सामे सदोहविर्द्धाने वजेऽधिषवणे शिवे ५८
विषुरस्य विरूपे च दृढे ध्वंसदने हुले ५९
अर्पिते रैवते पूर्ते भागधे च धृतव्रते ६०
अच्छिद्रेऽनृते प्रत्ते अस्मे त्वे इत्यनिङ्गयगम् ६१
एते वैसं हि तन्वेव यज्ञष्टक् पत्परो द्वयोः ६२
द्वे परश्चैकव्यवेतः कृष्णा वीड्द्वार्यदा चराव् ६३
स्थः परः पूर्वतो वापि ईदेकारोऽन्त एव च ६४
बहुस्वरस्य ते थे च आकारैकारपूर्वकः ६५
पूर्णे ब्रह्मजेमे आपस्सजूः क्रूरं तथैषु च ६६
एव रसेन गर्भञ्च उपोत्तर इमे तथा ६७
ते तूपाहर्नमो गर्भं वायुर्मापैनमभ्यधः ६८
ते अस्याचक्ख्छन्दस्वोर्वी येऽप्र यङ क्रान्तरासु च ६९
सोमाय स्वेति चैतस्मिन्वरी इत्याद्ययं परः ७०
इरावती प्रभृत्यैव दाधारान्तस्तथैव च ७१
कुर्यादिष्टिष्वग्निं गानूद्धवतोऽवान्तराकरोत् ७२
आस्तां गमयतोऽब्रूतां स्तभ्नीतां बिभृतस्त च ७३
वाचयत्यप्युभाभ्याञ्च ताभ्यामेव तनू यदा ७४
प्रवर्तपर आषष्ठात्सदा प्रग्रहकार्यभाक् ७५
नातेऽवेऽन्हे धत्तेर्याते ग्रामी ज्ञे वर्चसी थुनी ७६

लोके रुन्धे मासे नित्यं पस्थे नीचस्त उर्वशी ७७
प्रग्रहेङ्ग्योपसर्गान्त इति स्यादप्यसांहिते ७८
पुनस्त्विङ्ग्यं क्रमे चादिर्विरामस्थं द्विधैक्यतः ७९
नोपसर्गोऽवसानस्थो निहतश्च द्वयोरधः ८०
अवानस्त्रिषु मध्यस्थोऽवग्रहो न क्रमे तु च ८१
इति प्रग्रहप्रकरणम् २

अथ परिभाषाप्रकरणम् ३

अथेयात्संहितायां यत्कार्यञ्चेत्सनिमित्तकम् ८२
विकृतञ्च पदेऽदाद्यनाद्यनुस्वारयुक्पदम् ८३
ह्रस्वस्यानित्यदीर्घं स्यात्तद्वास्याप्युपलक्षणम् ८४
पूर्वं पूर्वन्तु तत्रैव कर्तव्यं प्रथमं यथा ८५
सामान्योक्तस्तु सर्वत्र विशेषो नैव दृश्यते ८६
तयोरेकत्र चाल्पस्थो विशेषो बलवान् स्मृतः ८७
पुनरुक्तं यतः पञ्चपदमित्युत्तरञ्च वा ८८
पूर्ववद्भवति ज्ञेयं सर्वत्रापि विचक्षणैः ८९
परि त्वा पुनरूर्जा यन्नोऽस्यारातीयतोऽपि च ९०
सप्त तेऽपो अनु त्वग्ने त्वङ्गेमांश्चाधि रोचने ९१
चित्रं च भवतं द्रप्सस्सहस्व पुनरैक्यतः ९२
आयुर्यज्ञेन वाजश्च प्राणम्म आयुरेव च ९३
पवस्व व्रतपास्सूर्ये परोऽग्न आदयः पुनः ९४
येनाग्नेऽस्मिन् सधस्थे च वाज्यध्वनस्त्वनैक्यतः ९५
एदोद्भ्यां वक्ष्यतेऽतश्च यदनेकपदे पुनः ९६
जटोच्यतेऽन्यशब्देन तत्रानैक्यं न विद्यते ९७
ग्रहणन्त्वेकमुद्दिश्य पदं वै क्रियते यतः ९८
तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्जटाभिमतैरिति ९९
संहितावत्क्रमो ज्ञेयो जटा च विकृतादिषु १००
आर्षे तूक्तं मुखेऽन्ते चान्यत्स्यादुभयत्र हि १०१

इति परिभाषाप्रकरणम् ३

अथ दीर्घप्रकरणम् ४

अथादावन्त आर्षे तु ह्रस्वो दीर्घं भजेद्धलि १०२
सदेङ्ङ्चे तु व्यानोदानशब्दयोस्तु सुबन्तयोः १०३
लोक एवेष्ट चाद्याश्वात्तस्य देवा यते युवम् १०४
वयुना हृदयाश्वा विद्वर्षाह्वामुत्तरस्तथा १०५
चित्रर्तावयवातत्वद्रविणप्रस्थभङ्गुर १०६
पुष्पिण्यर्णकशक्तिश्वदेव्यविषुचेन्द्रिय १०७
वीर्याश्ववद्वन्वानूर्ध्वो वनान्योर्ध्वेषु चेन्द्रचेत् १०८
सत्राज्युक्थायुमत्सुम्ना यन् सुगोपरथीतम १०९
स्वाधियं धी रुहं राज्यं परो दीर्घाधियः परः ११०
शीक शुद्ध च मेघाघ वसु शत्रु च योत्तरः १११
विश्वाराड्वसुमित्रापि साह हा पुषवत्परः ११२
परी णसमधी वासं प्रावणेभिस्सहोत्तरः ११३
रात्र्योषध्याहुति श्रोणि चिति व्याहृति पृष्टि चेत् ११४
स्वाहाकृति शच्यृक्साम हनुह्वादुनि भोत्तरः ११५
चर्षणी धृत्पारीण पूती गाभीवृत्सह सूयव ११६
त्विषि वाशिम्यनूब्याघ्रात् काश्विभूदाववग्रहः ११७
ऋद्त्वथा तेस्वयं धत्तं सपत्नान्नो रयिं भव ११८
देवानां शतसोमस्य जीवो यूयं पितॄन् परः ११९
अधा ते च यथा ह्यूद्ध्र्वस्तिष्ठादेवशरीर चेत् १२०
अच्छा वोचो जिगा नक्षि पितर्देवान्नियुद्वद १२१
चकृमा सुजुषध्वं कद्वयं दैव्येऽत्र पूष्ण ते १२२
सृजा ररा दृतिं वृष्टिं सं रक्षा माकिराज च १२३
भवा तोकाय नस्त्वं पा वाज्यत्रा ते नियुन्नरः १२४
ससादा पिद्यजी मुञ्चा विस्वस्त शिक्षनस्सखि १२५
क्षामा रेभिरु घा स्यालात्सत्यं मृडा जरित्र नः १२६

धारया रयिं वसूनि मय्यवता हवे वचः १२७
विद्मा ते तं हि बोधा सनोऽद्या देवान् हुवे च वृण् १२८
भरता वस् बृहज्ज्ञातवर्धया त्वं रयिं परः १२९
सचस्व नुद वर्धावा नोऽत्तधामाह ना ह दे १३०
युद्व स्वेन जनिष्वा हि मधूर्ध्वस्सिञ्चथोन्नत १३१
घुष्याश्वस्य वि पाथा दिवारिथामुञ्चता यज १३२
पिबा चरा सोम हिष्ठाम् वर्तयर्ष यथा पु चेत् १३३
जनयथा च दीयार ऋध्यामा ते हरा नि चेत् १३४
तत्रा रथं जयता नरू कुत्राचिद्य तरा मृधः १३५
याता हिर पृणस्वा घृते भरा दद्धयपा वृधि १३६
वोचता मेऽनदता हद्येना सहस् चृता बचेत् १३७
भजा त्वं जनया दैव्यं दक्षिणेना वसून्यपि १३८
रुहेमा स्व स्तरीमाजु भवता मृड धर्ष मान् १३९
बिभृता स्वीरयथा मरु भरेमा मनीष चेत् १४०
हन्तना तं जगामा परस्याश्चेत्तपता सुवृक् १४१
जुहुता विश्व तरता रजांसि शृणुता हवम् १४२
पारया नव्यस्सादया यज्ञश्चेत्कृणुता बृहत् १४३
क्रयी पोश्मसी ग यदी भू कृधी स्वस् श्रुधी हवम् १४४
मोष्वा तु नू रणे मक्षू दे थू करूशु बल् सु नु १४५
इति व्यञ्जनपरदीर्घप्रकरणम् ४

आगमप्रकरणम् ५

आगमस्त्रपुपूर्वः स्यान्मिथ्वधश्शोऽपि चोत्तरः १४६
सु पूर्वश्शोऽपि चन्द्रोर्ध्वस्सम्पूर्वस्सः कुरूत्तरः १४७
समपूर्वश्च कुर्वोर्ध्वो नीचापूर्वो द उच्परः १४८
ङपूर्वः कस्सषोद्धर्वश्चेट्टनपूर्वश्च तो भवेत् १४९
इति आगमप्रकरणम् ५

लोपप्रकरणम् ६

लोपो विसर्गस्सोऽनिङ्ग्यस्स्य उञ्चोऽथैष चेद्धलि १५०
एनौषधीरिद्विदग्न इमान्नः परतश्च सः १५१
मकारः पदमीं पूर्वश्चादौ व उच्चतुन्वधः १५२
मश्चावग्रह इत्येकं या तिष्ठन्त्येकयोर्ध्वतः १५३
रेफोष्मोर्ध्वोऽन्तगो मस्तु नादौ संसाञ्च रापरे १५४
वर्तमानस्स उत्पूर्वस्स्थस्तयोरित्यनोत्परे १५५

इति लोपप्रकरणम् ६

वैकृतप्रकरणम् ७

अथ वैकृतमाप्नोति पदासम्पूर्वत्रृत्वरम् १५६
विसर्गोऽवग्रहेष्वाशीस्सुवर्धू रं परस्स षम् १५७
नकारश्शमियाञ्चोर्ध्वो नैरयन्नार्ध्नुवन्नपि १५८
एवास्मिन्ननड्वानायन् घृणीवान् वारुणानिति १५९
हकारः प्रथमादूर्ध्वस्तत्सस्थानञ्चतुर्थकम् १६०
स्पर्शपूर्वश्शकारश्छं लन्तश्चाप्नोति लोत्तरः १६१
तवर्गश्चटवर्गाद्यौ भजेदन्तोऽन्तमूर्ध्वयोः १६२
नकारो लपरस्तस्य सवर्णमनुनासिकम् १६३
स्पर्शोत्तरो मकारस्तु यवलोत्तर एव च १६४
अनुनासिकमेतेषां सवर्णं प्रतिपद्यते १६५
ज्ञघ्नोत्तरो मकारश्चेदनुस्वारोऽत्र केवलः १६६
द्विमात्र इति विज्ञेयो ह्यन्यधर्मविवर्जितः १६७

इति वैकृतप्रकरणम् ७

षत्वप्रकरणम् ८

अथेतस्सविसर्गौ षं पदि मह्योहि मो द्यवि १६८
सोदिव्ययं कमूप्रोत्री पूर्वोऽवग्रहपूर्वकः १६९

असिञ्चन्नसदामापि ह्यनयोरादिपूर्वके १७०
परि वि प्रति निरर्यध्यभि पूर्वो निहते पदे १७१
तोर्ध्वो वेस्सुमतिर्माकिरीयुरायुर्नकिर्विदुः १७२
प्रेसोऽग्निरविदुर्मीढुर्निराभिः पायुभिस्सधिः १७३
नावर्ण हल्लिमौ मृत्युस्पति कुन्यृतु पत्रयधः १७४
ध्यन्यपूर्वस्सवस्थानमृद्रवत्यप्यवग्रहः १७५
सन्तानेभ्यः स्पशस्सीतं सप्ताभिस्संमितां स्तनाम् १७६
सभेयस्सत्वा सस्यायै सक्सनिश्च सनीस्सनि १७७
न स्तुप् स्तरीस्वरस्पर्धास्फुरं साहस्रसारथिः १७८
ज्योतिरायुश्चतुः पूर्वः स्तो प्रतिप्रसवस्त्विति १७९
टन्तो वाघाषपूर्वष्षात्थाकारश्चैव ठं भजेत् १८०
विद्वांस्तांस्त्रीनृतून् लोकांस्तर्हांस्तस्मिन् पितॄननान् १८१
युष्मानूर्ध्वानश्मन् कृण्वन् कपालानम्बकानपि १८२
तिष्ठन्नाद्युच्चके नेमिर्देवांश्चेत्सवने पशून् १८३
नकारः प्राकृतश्चैषु नित्यतोर्ध्वस्समाप्नुयात् १८४
इति षत्वप्रकरणम् ८

णत्वप्रकरणम् ९

अथैति नो णमस्थूरि षु ग्रामोरु समिन्द्र वाः १८५
धिसुवस्त्रिटपूर्वो निष्पूर्वो हन्योप्यमान च १८६
पारी परि प्र पूर्वश्च तदवर्णव्यवेतकः १८७
प्राधो वन्नुह्यमानोऽयन् यानं यवेन वाहनः १८८
षुम्नान्योऽनित्यषत्वस्थ इन्द्रोऽध एनमत्र च १८९
केनेत्यत्रायजुः पूर्वो नृश्रीपूर्वो मना अपि १९०
अङ्गानां ग्यानि गान्योने गानां यामेन षण्ण च १९१
रषः पूर्वो हवन्यन्हे हन्नुपूर्वो मयान्यनी १९२
न नूनं नृत्य नह्यत्यन्वान्यशब्दे न्य उच्चकः १९३

नकारो द्वित्वगो लक्ष्यात्तकारोर्ध्वोऽपि वान्तगः १९४
उत्तमं प्रथमोऽन्त्योर्ध्वस्तृतीयं घोषवत्परः १९५
अन्तोऽचि वा सवर्गीयं ककुदन्त्यश्च मोत्तरः १९६
इति णत्वप्रकरणम् ९

रेफप्रकरणम् १०

अथ विसर्ग आप्नोति रेफमज्घोषवत्परः १९७
ह्वारेष्टरबिभर्वाहारनन्तस्सवितस्त्वकः १९८
अजीगश्शमितस्त्वष्टः प्रातश्चाहरहस्त्वभाः १९९
नेष्टर्यष्टर्विवर्वस्तस्सनुतस्तनुतः पुनः २००
स्तोतर्होतः पितर्म्मातः करावरनुदात्तयोः २०१
आवृत्परोऽयमित्यूर्ध्वश्चानाद्युच्चेऽन्तरेव हि २०२
अनिङ्ग्यान्तास्सुवश्चाहास्त्वहर्नभ्यां भिरुत्तरः २०३
रेफोर्ध्वो लुप्यते रेफस्तत्पूर्वो दीर्घमाप्नुयात् २०४
द्वन्द्वेऽहो रात्परे ओत्वं याति रोर्ध्वे सुवस्त्वपि २०५
अःकारश्च त्वकारोर्ध्वो घोषवत्पर एव वा २०६
इति रेफप्रकरणम् १०

विसर्जनीयसन्धिप्रकरणम् ११

क ख पे षं तथावर्ण पूर्वस्संयात्यवग्रहः २०७
अत्र देवरिषश्चाविर्निरिडश्शश्वतोऽपसः २०८
विश्वतोंऽहसोऽतिदिवोऽप्यश्मनस्तमसस्त्विति २०९
स क्र घान्योत्तरः पिन्व पथे कृध्युत्तरस्तथा २१०
पत्नीवे पतिशब्दे द्विः पुत्पर्यूर्ध्वे दिवोहसः २११
वसुष्कोर्ध्वश्च रायस्पोपरो नमस्करोपरः २१२
नाध्वरं विश्वतोऽन्तश्च पुनस्तु विविशुः परुः २१३
जातोऽत्र धषवत्यूर्ध्वे परि वा प्रोत्तरे ननिः २१४

लुप्यते संयुतोष्मोर्ध्वोऽप्यवर्णाद्घोषवत्परः २१५
ऊष्माणामप्यघोषोर्द्ध्वस्तस्य सस्थानमाप्नुयात् २१६
जिह्वामूलीयमाप्नोति उपध्मानीयमेव वा २१७
कखे पफे परे न द्वे अवर्णाद्यत्वमच्परे २१८
इति विसर्जनीयसन्धिप्रकरणम् ११

यत्वप्रकरणम् १२

ग्रहे हिरण्यवर्णीये पृष्ठये याज्योरुव्ययोरपि २१९
नित्याचिनो यमात्पूर्वमीदूत्पूर्वोऽन्त एति रम् २२०
सोमान्यपूर्वन्दुर्यांस्तु मर्त्यान् पोषान्वशानरान् २२१
मधुमानविमान् गोमान्अमित्रानमृतान्महान् २२२
सो अस्मान् हविष्मान् कक्षीवानिडावांश्च बाणवान् २२३
चिकित्वान् हिपयस्वांश्च विदत्रानुदयान् हि यम् २२४
इन्द्रोमाचोढ्वमीडेन्यान् अप्येत्वकुर्वतादुहत् २२५
अधरान्त्सर्त्वगन्माकरग्रेऽलञ्चादितिः परः २२६
नार्चान् पतङ्गान् यजीयान् समानांश्च तथा यमान् २२७
रश्मीन् हि श्रपयांश्चात्र पदञ्चेदुदथा परः २२८
उक्तौ विधिनिषेधौ च यत्वरत्वे स्वरे परे २२९
विलोमेऽप्येव तौ ज्ञेयौ प्रकृतौ नैव नो हलि २३०
अयवावेदोदायावावैत्वमौत्वं स्वरेऽनति २३१
तत्तस्मादयुतादुत्वात्स्वकालाद्धः पदात्परः २३२
यमिवर्णोऽसवर्णे वमुन्नश्येती मिथुन्यचि २३३
यकारोऽवर्णपूर्वोऽचि ह्यादेशो यदि लुप्यते २३४
न प्लुते प्रग्रहे सन्धिविधिर्यत्वे तु लुप्तके २३५
रोष्मभावात्तु नात्पूर्वं लुप्तान्माच्च तदुत्तरात् २३६
नकाराद्याकृतेर्लुप्तादनुस्वारागमो भवेत् २३७
अनुस्वारो यजुष्येवमध्यायेऽपि यदा भवेत् २३८

तदा गकारसंयुक्तो न शान्तिश्शासरूपरः २३९
इति यत्व प्रकरणम् १२

अच्सन्धिप्रकरणम् १३

अथ स्वरावुभावेकमाप्नुतोऽच्सन्धिरुच्यते २४०
आद्यष्टसु सवर्णोद्ध्र्वे दीर्घमप्लुतपूर्वके २४१
अथात्रावर्णपूर्वे तावेत्वञ्चेवर्ण उत्तरे २४२
उ वर्णोत्तर ओत्वञ्च ऐत्वमेदैत्परे तथा २४३
औत्वमोदौत्परेऽरमृत्यारं प्रोपावपूर्वके २४४
न स्वधा मा प्रपास्यूर्ध्व आपूषाज्या प्रबुध्निया २४५
अमिनन्त स्वपाठेऽचि पदं मानो यदाषुसाम् २४६
ओष्ठेतनेव एष्टश्चेदेमन्नोद्यन्परं पदम् २४७
इति अच्सन्धिप्रकरणम् १३

अनैक्यप्रकरणम् १४

एदोत्पूर्वेऽयकारोद्ध्र्व एकं पूर्वसमन्वितः २४८
अथ प्राकृत उख्येयुर्याज्या द्रापे हिरणयव २४९
धाता जुष्टो विकर्षोऽग्निर्मूर्धाविहव्येयमे नमः २५०
वाजपेय महापृष्ठ्येश्योनायोप ध्रुवद्दितिः २५१
तेष्वहन्यनिष्ट्रवद्यादवन्त्वसंहसोंऽहतिः २५२
अन्वापस्त्वो वातोऽर्मासो मर्तो दत्ते रथस्त्वधः २५३
वातः पूर्वोऽभिवापश्च अपः पूर्वोऽगमत्त्वनु २५४
आपः पूर्वोऽद्भिरस्मांश्चेदपान्न पात्तथैव च २५५
अदूद्ध्र्वोऽस्मान् स इन्द्रोऽधस्तेऽधोऽग्नेऽन्धोंऽशुरद्य च २५६
ग्न्यूद्ध्र्व आविन्नस्सोमोऽधोमेऽधोऽग्नेऽस्याश्विनापरा २५७
नः पूर्वोऽघाद्यपथ्यस्मिन्नसदभ्यग्निरन्तमः २५८
नमः पूर्वोऽग्रियाग्रे त्वश्वेभ्यश्चेतरत्र तु २५९

धीरासोऽदब्धासोऽषाढ एकादशास एव च २६०
ऋषीणां पुत्रश्शार्याते पृथिवी यज्ञ एव च २६१
पितार आसते ये गो समिद्ध ऋषभः पुवः २६२
युवयोर्यो गृह्णाम्यग्रे जज्ञे वानेष एव च २६३
पतिर्वः पृष्ठे संस्फानश्शुष्मो वृष्णो वचस्तथा २६४
वर्षिष्ठे जुषाणः पाथो यो रुद्रः पूर्व इत्यपि २६५
अरतिमस्य यज्ञस्य त्वतिद्रुतोऽतियन्ति च २६६
अविष्यन्ननमीवश्च अन्नेष्वर्चिस्तथानृणः २६७
अप्सु योऽज्यानिमर्वन्तमजीतानन्हियास्तथा २६८
अम्बाल्यस्त्वङ्गिरोऽङ्गे च अस्कभायत्तथा कृणोत् २६९
अश्वसनिरशिश्रेच्च अच्युतोऽस्थभिरघ्निय २७०
अध्वर स्वर ऊर्द्ध्वे चेदेष्वकरस्स्वभावतः २७१
इति अनैक्यप्रकरणम् १४

ऐक्यप्रकरणम् १५
अथैतद्विषयेष्वेकमेदोदितस्त्वसीति च २७२
न गर्भश्च यमोनद्धो भद्रः पूर्वस्त्वसीति च २७३
यवनहेष्वजूर्ध्वेषु ग्नजोर्ध्वोऽकार उच्चकः २७४
मो वचस्स्थे दधानोऽधो अग्नेत्यकार ऐक्यतः २७५
अभ्यावर्तिन्नभिद्रोहमधाय्यपि दधामि च २७६
अदितिश्शर्माग्नेर्जिह्वामग्नयः पप्रयोऽरथाः २७७
अद्यान्वस्माकमरिष्टा अश्माश्वाश्रुतिरव्यथ २७८
अस्मत्पाशानस्मिन् यज्ञे अङ्गिरस्वदथो अदः २७९
अस्तास्मेधत्त चादुग्धा अर्चन्त्यत्रस्थचार्यमन् २८०
अन्तरस्याममापूपमश्यामान्नाय चाकरम् २८१
गाहमानो जायमानो मन्यमानस्स्त्रिधोऽग्नयः २८२
तपसो भामितो धावः स्पतिभ्यो हेतयः पते २८३

आयोऽध्वर्यो क्रतोऽधश्चेन्नान्य प्रग्रह पूर्वकः २८४
ग्रन्थान्तरेऽप्यनार्षेऽयं स्वेच्छया वर्तते त्विति २८५
इति ऐक्यप्रकरणम् १५

स्वरधर्मस्वरूपप्रकरणम् १६
वर्णानां कारणं वेद उदात्तादिस्वरास्ततः २८६
तेषां तत्स्वरसन्धेश्च लक्षणं कथ्यतेऽधुना २८७
उदात्तोच्चारणे तस्य देहदैर्घ्यं भवेद्यतः २८८
उच्चारणेऽनुदात्तस्य देहस्य ह्रस्वता भवेत् २८९
भवेत्तत्र समाहारः स्वरितश्चोच्चनीचयोः २९०
प्रचयश्च बुधैः प्रोक्त उदात्तश्रुतिरित्यपि २९१
स्वारश्शीर्षे मुखेऽप्युच्चप्रचयौ निहतो हृदि २९२
नीचोच्चस्वारप्रचयाः क्रमाज्ज्ञेयाः प्रजापतौ २९३
इति स्वरधर्मस्वरूपप्रकरणम् १६

स्वरसन्धिप्रकरणम् १७
मध्यस्थ एकनीचोऽतिप्रयत्नो विक्रमो भवेत् २९४
उच्चसन्धिर्भवेदुच्चः स्वरितः स्वारनीचयोः २९५
नीचोर्ध्वाकारसम्मिश्र उच्च एङ् स्वरितो भवेत् २९६
अत्राभिनिहितश्चायमिति संज्ञायते बुधैः २९७
यवत्वे ह्युच्चयोर्यत्र इवर्णोकारयोरपि २९८
परतः स्वर्यते नीचः स्वरितः क्षैप्र उच्यते २९९
उच्चोत्वान्नीच उत्वे स्यात्प्रश्लिष्टस्सन्धितो यमः ३००
अखण्डे सयवो नित्यो नीचपूर्वः स्वयञ्च वा ३०१
स्थितस्वारस्य चान्त्योऽणुर्नीचः स्यात्प्रवणोत्तरे ३०२
स्वरद्वयस्य चैकस्मिन् कम्पसंज्ञास्ति दीर्घता ३०३
क्षैप्रकम्पश्चतुर्धैवमादूदेदैद्भिरुच्यते ३०४

प्रश्लिष्टो नित्य ऊदाद्यामेङाभिनिहतस्स्मृतः ३०५
उच्चोद्ध्वौं यददीव्यादि त्रिके न कञ्चनेति च ३०६
उच्चकम्पौ स्थितेङ्गरूपौ स्वाराः कम्पाश्च सांहिताः ३०७
उच्चादुत्तरतो नीचः स्वरितं प्रतिपद्यते ३०८
स्वारोऽयं प्रचयश्चैव नोदात्तस्वरितोत्तरे ३०९
स्वारादुपरि नीचानां प्रचयः परिकीर्तितः ३१०
यस्समानपदे स्वारस्तैरोव्यञ्जन उच्यते ३११
पादवृत्तस्तयोर्व्यक्तावन्यः प्रातिहतस्स्मृतः ३१२
नित्योऽत्युच्चनीचः क्षैप्रस्तत्समो न्यूनतः परः ३१३
दृढतरप्रयत्नस्स्यान्नित्ये क्षैप्रे च वा दृढः ३१४
प्रश्लिष्टे चाभिनिहते मृदुता स्वल्पतान्यतः ३१५
नादानुस्वारयोः पूर्वस्स्वारभागुच्चवत्स्थितः ३१६
स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ३१७
भक्तिस्वारात्तदङ्गानज् घृतवदृपरे च रः ३१८
आयपूर्वेऽथ चोच्चः स्याद्भक्तेर्नीचो डधू अधः ३१९
स्वारश्चारण्यके भक्तेरत्र शीर्षं स्त्रपूर्वके ३२०
स्वर्यते चादितो ह्रस्वो दीर्घमध्यं तथैव च ३२१
संयुतोद्ध्वे तु दीर्घश्चेदन्त्यस्वारो भवेत्तदा ३२२
ऋकारोत्तररेफोद्ध्वेऽवसाने दीर्घ एव च ३२३
यो जटामात्रविद्ब्रह्मसन्धिज्ञो विष्णुरुच्यते ३२४
ईश्वरस्सर्वसन्धिज्ञ इत्येवर्षिभिरीरितः ३२५

इति स्वरसन्धिप्रकरणम् १७

हस्तस्वरविन्यासप्रकरणम् १८

कनिष्ठानामिकामध्या तर्जनीषूत्तमे करे ३२६
नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ३२७
आद्यन्तमध्यामध्यासु तद्रेखासु च तान् क्रमात् ३२८

पृथक् तदङ्गुलिस्थानं भक्तेर्यस्स्वर उच्यते ३२९
स्वारमुच्चमिवोर्ध्वञ्च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः ३३०
स्वारकम्पे स्वरावेतावनामिकोत्तमाद्ययोः ३३१
निर्दिशेदुच्चकम्पे च तर्जनीमध्यमाद्ययोः ३३२
विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक्स्थानं न विद्यते ३३३
एवं हस्तस्वरन्यासे कथितश्च विनिर्णयः ३३४
सुहस्तस्वरविन्यासान्निर्मलाध्ययनं भवेत् ३३५
तत्पूतो ब्राह्मणो यस्तु ब्रह्मणा सह मोदते ३३६
इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणम् १८

द्वित्वप्रकरणम् १९
स्वरपूर्व इयाद्द्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे ३३७
लपूर्वे च वपूर्वे च द्वित्वं स्पर्श उपाप्नुयात् ३३८
अच्पूर्वाद्रादियाद् द्वित्वं वर्णमात्रोदये च हल् ३३९
ह्रस्वादन्तौ नङौ द्वित्वमाप्नुतो ह्यच्परावपि ३४०
ह्रस्वाद् द्वित्वमनुस्वारः प्राप्नुयात्संयुते परे ३४१
तदनुस्वारपूर्वश्च संयोगादिर्द्विरुच्यते ३४२
इति द्वित्वप्रकरणम् १९

पूर्वागमप्रकरणम् २०
व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम् ३४३
द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्विह ३४४
धामाननूपसर्गाश्च भूते थ एष आति च ३४५
परमैभ्यः पराः पूर्वञ्छखि भुजा इयुस्तथा ३४६
समाने स्वरयोर्मध्ये लक्ष्याद्द्वित्वं हलः क्वचित् ३४७
द्वितीयस्य चतुर्थस्य तथा पूर्वागमस्स्मृतः ३४८
काठके तु पृणच्छिद्रञ्छकारः पूर्वमाप्नुयात् ३४९

शात्तैत्तिरीयके नस्य ज्ञो भवेत्काठके न चेत् ३५०
हकारान्योष्मणः स्पर्श उत्तरे सकृदेव हि ३५१
तन्मध्ये प्रथमः स्यात्तत्स्पर्शसस्थान आगमः ३५२
ङकारादेव चानन्त्यात्तपरे धपरे सति ३५३
ककारश्च गकारश्चेत्यागमस्स्याद्यथाक्रमम् ३५४
यत्रोष्माविकृते स्पर्शादुत्तमोर्ध्वेत्वनुत्तमात् ३५५
आनुपूर्व्याद्यमानेतान्वर्णयन्त्यागमान् बुधाः ३५६
ऊष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु ३५७
ह्रस्वादिद्विरूपवन्नादो यद्येनं सकृदुच्चरेत् ३५८

इति पूर्वागमप्रकरणम् २०

द्वित्वनिषेधप्रकरणम् २१

अथैतस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधस्तु कथ्यते ३५९
ईदैत्पूर्वो यकारश्च विसर्गो रेफ एव च ३६०
प्रथमोद्ध्र्वेऽच्परे चोष्मा वकारस्स्पर्श उत्तरे ३६१
ऊष्मस्पर्शपरस्थे तु लकारश्च तथैव हि ३६२
वर्गीयानुत्तमोद्ध्र्वे हल् सवर्णोत्तर एव वा ३६३
यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्विति ३६४
नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु यवहे हे च हल् परे ३६५
परैरेभिर्हि तस्यैव न स्यात्संयुतता तथा ३६६
स्वरायुक्तस्य वर्णस्य वाचकं नाम कथ्यते ३६७
वर्णक्रमोक्तिकाले तु नान्यसंज्ञां समुच्चरेत् ३६८
सर्ववर्णान्वदन्त्येवं ज्ञातौ द्वित्वागमौ न तु ३६९
ततोऽफलं फलं प्रोक्तं द्वित्वाद्युच्चारणाद्बुधैः ३७०

इति द्वित्वनिषेधप्रकरणम् २१

अङ्गसंहिताप्रकरणम् २२

स्वराणां पूर्वतश्चैव ह्युदात्तादिस्वराः स्मृताः ३७१
व्यञ्जनानां तदाप्त्यर्थमङ्गताद्य विधीयते ३७२
परस्य व्यञ्जनञ्चाङ्गं पूर्वस्याचोऽवसानगम् ३७३
ऋकारे परभूते च रेफः पूर्वाङ्गतामियात् ३७४
अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिरसंयुतः ३७५
योगादि च परायुक्तं पूर्वस्याङ्गं तथा स्मृतम् ३७६
न पूर्वाङ्गं भवेत्स्पर्श ऊष्मणो विकृतिर्यदि ३७७
पराङ्गं प्रचयाद्भक्तिः प्रचयेत्वृपरे च रः ३७८
अन्तस्थोदयमङ्गं स्यादसवर्णं परस्य च ३७९
ऊष्मण्यूद्ध्र्वे पराङ्गे तु स्पर्शश्चैव यमास्त्विति ३८०
इति अङ्गसंहिताप्रकरनम् २२

स्वरभक्तिप्रकरणम् २३

स्वरोद्ध्र्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्वरभक्तिता ३८१
तन्मध्ये ऋत्वलृत्वे च स्वरभक्तिं प्रकल्पयेत् ३८२
हपरे तु हलन्ता स्यात्स्वरभक्तिस्तु संवृता ३८३
अजन्ता शषसोद्ध्र्वे च विवृता समुदीरिता ३८४
स्वरभक्तिः करेणू रो होद्ध्र्वो लः कर्विणी भवेत् ३८५
हरिणी शषसोर्ध्वो रो लकारो हारितोच्यते ३८६
दीर्घात्स्वारादनन्त्या च स्वाराद्भक्तिः पृथग्भवेत् ३८७
प्रत्येकस्वरभाग्यश्च न भक्तिर्निहते च हे ३८८
इति स्वरभक्तिप्रकरणम् २३

स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणम् २४

वायौ चरत्युरस्यन्तर्मन्द्र उद्भवति ध्वनिः ३८९
कण्ठे च मध्यमो ज्ञेयः शीर्षे तारः स्वशक्तितः ३९०

उच्चार्यते त्रिभिस्तैस्तु यावदध्ययनं क्रमात् ३९१
नादः श्वासो हकारार्कौ कण्ठेऽल्पे विवृतेऽधिके ३९२
अज्घोषा नादतो जाता हचतुर्था हकारजाः ३९३
प्रथमाः श्वासतोऽन्येऽर्कादघोषाश्च ततो यमाः ३९४
कण्ठो वक्त्रादिमध्यान्तं दन्तमूलान्तनासिकम् ३९५
ताल्वोष्ठमुरः स्थानानि वर्णानां करणान्यधः ३९६
उवर्णप्रकृतेरोष्ठौ दीर्घौ स्त औत्परस्य ३९७
अव्यञ्जनस्वराणाञ्चादौ कण्ठ इतीरितः ३९८
ओष्ठताल्ववर्णेवर्णे व्यस्तसंवृतमैत्यपि ३९९
औति चोष्ठौ स्त ओत्यल्पाधिकावेत्योष्ठतालु च ४००
कवर्गादिषु जिह्वादिमध्यान्तोष्ठेन चोपरि ४०१
टवर्गे वक्त्रमध्ये ळे जिह्वाग्रेणोपरि स्पृशेत् ४०२
मध्यान्ताभ्याञ्च तालौ ये रेफे जिह्वाग्रमध्यतः ४०३
लकारे दन्तमूलेषु जिह्वाग्रेणोपरि स्पृशेत् ४०४
वे चोष्ठान्तेन दन्तेषु स्पर्शस्थाना य ऊष्मकाः ४०५
हकारश्च विसर्गश्च कण्ठस्थानावितीरितौ ४०६
प्रयत्नश्चोष्मणां व्यस्त इणोऽन्येषामचां भवेत् ४०७
केवलानाञ्च सर्वेषामत्यल्पस्पृष्टता स्मृता ४०८
स्पृष्टत्वं स्पर्शसंज्ञानां परेषां किञ्चिदुच्यते ४०९
अतिस्पृष्टो द्वितीयेषु चतुर्थेषु च तत्समः ४१०
हकारं तत्र नासिक्यमुत्तमोत्तरमेव च ४११
अन्तस्यापरमित्यत्र उरस्यञ्च विदुर्बुधाः ४१२
विज्ञेया नित्यनासिक्या यमानुस्वारपञ्चमाः ४१३
अजन्तस्था हकारश्च निमित्तेन तु कीर्तिताः ४१४

इति स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणम् २४

प्लुतप्रकरणम् २५

अकारान्तः प्लुतो यश्चेदनुनासिक उच्यते ४१५
अमत्रध्वनितुल्यश्च रङ्गसंज्ञ इतीर्यते ४१६
श्लोकाँ गलाँ ममाँ हूताँ यद्घ्राँ एवेति च प्लुताः ४१७
दीर्घा देवाँ उ ताँ इम्यमृवाँ अ स्वाँ अहं कठे ४१८
पत्नीवाश्चेतव्याः कार्याश्चित्यारभ्याः प ता उ च ४१९
होतव्यां सत्यराजांश्च सृज्यां प्राश्यांश्च मीयताम् ४२०
कर्तव्या सहस्रामद्राक्सोमाः क्रामाश्च हा इति ४२१
ब्रह्मान् त्वं द्विपदां हौषां स्थेया अग्ना इवत्यगान् ४२२
हावरत्नीश्छिनत्ती च जुहवानी च गच्छती ४२३
एती लाजीञ्छाचीन् सर्वे त्वन्तोदात्ता ॱ प्लुता इमे ४२४
पत्या इति गृहा इ त्वी उत्ताना इत्यवेरपाः ४२५
सोमपा असोमपा द्वावश्नुता उवतिष्ठिपाय् ४२६
सावित्रान्न वेत्थाद्वौ व्यमग्निहोत्रान्न चेति च ४२७
अवेत्योवभृथा ना द्वौ रभ्यः पशूश्शृतं हवीः ४२८
स्थेयोऽग्नीर्धस्विदासीद्द्वावस्तु ही इव विन्दती ४२९
नकं त्रिपञ्चाशदूर्ध्वं चतुर्णां दशमाः प्लुताः ४३०
नवदशाज्झलो ळश्चाप्यनुस्वारौ विसर्गजौ ४३१
चतुर्भक्तियमाश्चेति वर्णाष्षट्षष्टिरीरिताः ४३२
इति प्लुतप्रकरणम् २५

ओष्ठ्यप्रकरणम् २६

मध्ये वकारेऽनुस्वारे विरामे संयुते स्थिते ४३३
अप्यौकारे परे व्यक्तौ द्विरोष्ठ्याविति निश्चितौ ४३४
संयुतश्चोष्ठ्यमध्ये हो विसर्गादुत्तरश्च पः ४३५
तालुभ्यां वायुमापूर्य माण्डूकोष्ठ्यः परस्स्मृतः ४३६
स्पर्शयोस्संयुते यत्र पाठे चावसरे यदि ४३७

आदेरीषच्छ्रुतिर्ज्ञेया विरामे मस्य चैव हि ४३८
विरामे वर्ग्यपूर्वस्य प्रयत्नः क्रियते पृथक् ४३९
ओमः पवर्ग ऊर्द्ध्वे च न प्रयत्नः पृथक्तथा ४४०

इति ओष्ठ्यप्रकरणम् २६

कालनिर्णयप्रकरणम् २७

चाषोक्त एकमात्रस्स्याद्वायसेन द्विमात्रिकः ४४१
मयूरेण त्रिमात्रश्च जानीयात्काललक्षणम् ४४२
कालोऽतिसूक्ष्मकोऽणुः स्यान्मात्रार्द्धं व्यक्तमात्रिकम् ४४३
अङ्गुलिस्फोटनं यावान् तावान् कालस्तु मात्रिकः ४४४
हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तितम् ४४५
विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते ४४६
हलो भक्तिर्विसर्गोऽन्तो ह्रस्वान्नो यवहोत्तरः ४४७
स्पर्शोद्ध्वो वोऽर्धमात्रास्तेऽवसाने लस्त्रिपादता ४४८
विसर्गान्तेऽर्धमात्रस्स्याद्विरामः क्षपरेऽपि च ४४९
संयुतोद्ध्र्वे च पूर्वत्र द्विरोष्ठ्येऽप्यौवयोस्तथा ४५०
पिपीलिका दीर्घसमे च मध्यमा सवर्णता पाकवती पदैक्ये ४५१
दृष्टाचिवत्सानुसृतिस्त्वसाम्येऽप्यधोऽणुमुख्यास्तु विरामकालाः ४५२
स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः ४५३
विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिका विदीर्घयोः ४५४
प्रणवान्ते पवर्गोद्ध्र्वेऽवग्रहस्यान्त एव च ४५५
वाक्यान्ते तु विरामश्च सार्धमात्रः प्रकीर्तितः ४५६
पदप्रणवयोर्नित्यं विरामस्स्याद्द्विमात्रिकः ४५७
द्रताद्धल् स्वरसम्बन्धे तयोस्तत्स्वरकालवत् ४५८
अनुस्वारो द्विमात्रस्स्याद्रेफोष्मसु परेषु च ४५९
संयुतोत्तर इत्येष एकमात्रः प्रकीर्तितः ४६०
स्यातां सोर्ध्व खथोर्ध्वे च ङनौ ह्रस्वाद्द्विमात्रिकौ ४६१

षपरा नित्यखथोर्ध्वे हकारे हल्परे तथा ४६२
असंयुतश्च नो दीर्घान्मात्रिको यवहोत्तरे ४६३
ह्रस्वान्नादो द्विमात्रस्स्यादन्यत्राप्येकमात्रिकः ४६४
केवलप्रणवे तु स्यात्स्वरस्सार्द्धद्विमात्रिकः ४६५
मकारान्तो यजुष्युच्चस्स्वरिता ओन्तदादिषट् ४६६
अजेकद्वित्रिमात्रास्त्रिरेको द्विश्चैकगो द्विगाः ४६७
त्रिमात्रत्वं विरामस्य ऋगन्तेऽर्धान्त एव च ४६८
होता यक्षदिति त्वन्ते देवं बर्हिश्च पञ्चमे ४६९
सहाम्भसि पितृप्रश्न ऋक्स्याद्वाङ् निधनेन चेत् ४७०
काण्डप्रश्नानुवाकान्ते दशाष्टपञ्च मात्रिकाः ४७१
ग्रन्थानां परिपूर्णे तु त्रिगुणः काल उच्यते ४७२
ह्रस्वस्स्यादेकमात्रस्य द्विमात्रस्य तु दीर्घता ४७३
त्रिमात्रस्य प्लुतोऽचां हि पादो मात्राचतुर्थकः ४७४
शीघ्रं विलम्बितं मध्यं तिस्रो वाक्यस्य वृत्तयः ४७५
कालान्यता च यद्वृत्तौ तदा कर्मान्यता भवेत् ४७६
प्रयत्नात्कालतश्चोक्तास्तद्वर्णा उद्भवन्ति हि ४७७
तदभावे वर्णाभावस्सम्यग्ज्ञेयं द्वयं ततः ४७८
मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य चैवं कालास्सुनिश्रिताः ४७९
प्रातिशाख्यादिषु ह्यत्र वृत्तिस्सैव समाश्रिता ४८०
इति कालनिर्णयप्रकरणम् २७

उच्चारणफलप्रकरणम् २८

न विश्रमश्चैकपदे प्रोन्यानिस्सुविसम्परम् ४८१
च न ह्युवा स्म ह त्वीं वैन्वेतेभ्योऽधश्च कूटतः ४८२
व श्रीर्देघधया उच्चास्स्थापितव्यास्स्वरं गताः ४८३
नैवं तृतीयसम्बन्धाः प्रयोगान्तर इत्यपि ४८४
युक्तोर्ध्वं व्यञ्जनान्तञ्च दीर्घं गुर्वितरल्लघु ४८५

तत्त्रिस्त्रिरक्षराश्चैव गणा इति बुधैस्स्मृताः ४८६
त्रिलो नः स्वस्त्रिगुरुर्मो भूरादौ केन्द्रू यभौ शुभम् ४८७
द्यौस्तोऽन्ते सोऽनिलस्तापं मध्येऽग्न्यर्कौ रजौ क्रमात् ४८८
अदादेत्प्रथमयषा लूनासिक्याः क्षशोत्तराः ४८९
अनिलाग्निमहीन्द्वर्काः पञ्चानां त्वधिदेवताः ४९०
ब्रह्मजातिर्भवेदुच्चः क्षत्रजातिस्तु नीचकः ४९१
वैश्यजातिर्भवेत्स्वारश्शूद्रस्तु प्रचयस्स्मृतः ४९२
उदात्तस्सात्विकः प्रोक्तस्स्वरितो राजसस्स्मृतः ४९३
निहतप्रचयावेतौ तामसौ तु विदुर्बुधाः ४९४
स्वराश्च प्रथमाश्चैव द्वितीया ब्रह्मजातयः ४९५
तृतीयाश्च चतुर्थाश्च क्षत्रजातय ईरिताः ४९६
उत्तमाश्चैव मन्तस्था वैश्या हि परिकीर्तिताः ४९७
अनुस्वारो विसर्गश्च ह्यूष्माणोऽवरजास्स्मृताः ४९८
यदन्यजातिरुच्यते तत्तत्संहारको भवेत् ४९९
यज्जात्युच्चारणे तेषां तज्जातिपरिरक्षणम् ५००
वर्णोच्चारण इत्यत्र समग्रं लक्षणं स्मृतम् ५०१
न्यूनातिरेकराहित्यं ब्रह्म भक्तिर्यथोच्चरेत् ५०२
सुव्यक्तस्सुस्वरो धैर्यं तच्चित्तत्वं चतुर्गुणाः ५०३
एतद्युक्तः पठेद्वेदं स वेदफलमश्नुते ५०४
अध्यायस्य मुखे चान्ते भूत्वा विद्वानतन्द्रितः ५०५
संरक्षणाय वेदानामोङ्कारं तूच्चरेत्सदा ५०६
स्रवत्यादावनुक्ते च तस्यान्ते तु विशीर्यते ५०७
आद्यन्तप्रणवौ तस्य स्यातामङ्गानि वै ततः ५०८
संहितापदसन्धीनां वर्णानां लक्षणान्त्वपि ५०९
छन्द आदीनि शास्त्राणि ह्युपाङ्गानि विदुर्बुधाः ५१०
ध्वनिः स्थानञ्च करणं प्रयत्नः कालता स्वरः ५११
देवता जातिरेतैश्च वर्णा ज्ञेया विचक्षणैः ५१२

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कृशमध्यो बृहद्गलः ५१३
बृहत्कपोलः कृष्णाङ्घ्रिस्ताम्रः काश्यपगोत्रजः ५१४
लक्षणेन विनाध्यायं यः पठेदपि सर्वदा ५१५
नैव तत्फलमाप्नोति स विप्रस्सुजनोऽपि हि ५१६
संहितापदवर्णानां कालादीनाञ्च लक्षणम् ५१७
हल् विसर्गाच्स्वराणाञ्च सन्धेर्लक्षणमेव च ५१८
एतानि सम्यगष्टौ च विदित्वा लक्षणानि यः ५१९
अध्यायं स पठत्येव द्वितीयं ब्रह्म कथ्यते ५२०
संहिताञ्च पदं वापि क्रमञ्चैव जटां पठन् ५२१
लक्षणज्ञस्तदाप्नोति ब्रह्मज्ञानं हि शाश्वतम् ५२२
वेदामृतं पिबेद्यस्तु स तस्माद्भूसुरो भवेत् ५२३
एवञ्च व्यासशिक्षाविद्भूसुरेन्द्रस्स कथ्यते ५२४
श्रीमत्परब्रह्मसुपूर्णचित्तश्रीव्यासकण्ठप्रसृताञ्च शिक्षाम्
एतामभिज्ञः प्रयतः पठेद्यस्सर्वानभीष्टांश्च समश्नुते वै ५२५

इति उच्चारणफलप्रकरणम् २८

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

चारायणीय शिक्षा

प्राक् प्रपद्ये विभुं भक्त्या सर्वलोकपितामहम्
शिक्षां साक्षात्प्रवक्ष्यामि तेनैवालं पितामहम् १

चारायणीं महाशिक्षां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः
निबोधत बुधैर्जुष्टां नित्यं वाङ्मलशान्तये २

वर्णानां चैव संख्यानं संज्ञास्थानं पृथग्विधम्
स्वराः सव्यञ्जनाश्चैव तेषां भेदमशेषतः ३

दशस्थानानि वर्णानां कीर्तयन्ति मनीषिणः
यतः प्रवृत्तिर्वर्णानां तानि मे गदतः शृणु ४

उरः कण्ठः शिरस्तालुदन्ता ओष्ठौ तु नासिका
जिह्वामूलं तु सृक्वश्च दन्तमूलस्तथैव च ५

उरः कण्ठः शिरश्चैव स्थानानि त्रीणि वाङ्मये
सवनान्याहुरेतानि सावमात्यर्थतोऽन्तरम् ६

उदात्तस्तालुगर्भश्च स्वरितः प्रचयस्तथा
नीचः सार्वानुदातुश्च सन्नत्ते उरस्तथैव च ७

तरसा प्रयजयेन्नीचमुच्चं पृष्टादिवोन्नयेत्
नैष्यात्पञ्च भ्रुवोर्मध्ये स्वरितं शिक्षका विदुः ८

अकारप्रमुखैर्वर्णैर्हकाराः तैस्त्रिषष्टिभिः
विवद्धं वाङ्मयं सर्वमप्रमेयमपारगम् ९

अकारा औकारान्ताः स्वरा ज्ञेयाश्चतुर्दशम्
शिष्टानि व्यञ्जनान्येव प्रोक्तान्यक्षरचिन्तकैः १०

कादयो मावसानाश्च स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः
यादयाश्च तथान्तस्थाः ऊष्माणश्च शषसहाः ११

स्पर्शानां करणं स्पृष्टमन्तस्थानामतोऽन्यथा
यमानां संवृतं प्राहुर्विवृत्तं च स्वरोष्मणाम् १२

वर्गावसानगा वर्णाश्चतुः संज्ञाः प्रकीर्तिताः
नासिक्या आनुनासिक्याः पञ्चमाश्चान्त्यसंज्ञकाः १३

वर्गप्रथमद्वितीयाः शषसाश्च त्रयोदश
ज्ञेया अघोषा इत्येवं संज्ञयाक्षरचिन्तकैः १४

अघोषाणां तु करणं श्वासवत्समुदाहृतम्
नादवश्चैव सर्वेषां अकरस्तेति निश्चयः १५

अघोषे तु विसृष्टस्य परमं स्थानता भवेत्
अनुस्वारो विसृष्टश्च कलापाठः प्लुता यमाः
जिह्वामूलमुपध्मा च षोडशैते पराश्रयाः १६

अनुस्वारे तु नित्यं स्यात् द्वित्वं चारायणीयके
अलाबुवीणा निर्घोषा दन्त्यमूलस्वराननु
अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च १७

एकमात्रः स्वरो ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते
प्लुतस्त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम् १८

ह्रस्वं द्विमात्रसंयुक्तं प्लुतमाहुर्मनीषिणः
वृद्धस्त्रिमात्रमेवापि व्यञ्जने त्वर्धमात्रकम् १९

ह्रस्वप्लुता प्रयुञ्जीत विरामेषु न नासिकान्
स्वर्लोकप्रभृतीनां तु न तु व्यञ्जनमस्तकान् २०

स्वरसन्धिस्तु सर्वेषां द्विमात्रेण विनिर्दिशेत्
ह्रस्वदीर्घप्लुतानां च यथा शास्त्रनिदर्शनम् २१

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वा अन्त्यश्च परतो यदि
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः २२

अपञ्चमस्त्वेकपदे संयुक्ता पञ्चमेऽक्षरे
यमो ज्ञेयो यथा रुक्मसंख्नग्निघ्नर्यन्ति चैव हि २३

पञ्चायुग्मा स्वरा ह्रस्वः शिष्टा दीर्घस्त्वशेषतः
तेषामेव प्लुताः स्सन्ति ॠ ॡ वर्णौ विवर्जितौ २४

विद्यादमित्यनुस्वारं जिह्वामूलं कखाश्रयम्
विसृष्टस्तु इति प्रोक्त उपध्मा स्यात्फलाश्रयः २५

अशरीरास्तु ये वर्णा विज्ञेयास्तु पराश्रयाः
अन्यं वर्णं समाश्रित्य दर्शयन्ति निजं वपुः २६

जायापत्योर्यथा योगाहुर्भं चैव प्रजायते
तथा पराश्रयो वर्णः संयोगश्च प्रजायते २७

प्राक् पदैः पर्यामाणस्तु पुरुषश्च यथा शुभम्
तथा पराश्रया वर्णा विज्ञेयास्ते पराश्रयाः
संश्रयन्ति परं तु तदिति द्वितीयः पादः २८

स्पर्शनासिक्यसंयुक्तास्तत्र मध्ये यमाः स्थिताः २९

अशरीराश्चतुर्भेदास्संज्ञाभिर्विहिताः पृथक्
प्रथमः पञ्चमैर्युक्ताः कयमं तत्र मध्यगम् ३०

द्वितीयेष्वेव खयमं तृतीये गयमं स्मृतम्

चतुर्था यत्र दृश्यन्ते वर्गान्तैः सह संयुताः
घयमस्तत्र मध्यस्थो ज्ञेयश्चारायणीयके ३१

नासा मूर्धनि संस्थानः प्रथमश्चयमः स्मृतः ३२

द्वितीयं तालुजिह्वायां नासायां तु विनिर्दिशेत्
तृतीयः कर्णदन्तं च कर्णौ नासां च संस्पृशेत्
चतुर्थो हृदयं नासां सर्वे कण्ठ्या यमाः स्मृताः ३३

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ३४

अंकुहविसृष्टाः कण्ट्यास्तालु नीचुयशाः स्मृताः
मूर्धन्यृटुरषा ज्ञेया दन्त्यालृतुलसाः स्मृताः
उपूपध्मानीया ओष्ट्या तुरस्यौ हविसृष्टकौ ३५

कण्ठ्या तालु कण्ठ्योष्ट्याः संधिवर्णाः प्रकीर्तिताः
दक्स्वरः परतो यत्र हकारस्य तु दृश्यते ३६

हकारं कण्ठ्यमित्याहुरौरस्यं व्यञ्जनेन तु ३७

अवर्णश्च कवर्गश्च जिह्वामूलीय इत्यपि
नवैते कीर्तिता वर्णा जिह्वामूलसमुद्भवाः ३८

इवर्णश्च चवर्गश्च यशकारौ तथैव च
एते वर्णापरा ज्ञेया दशतालुसमुद्भवाः ३९

लृवर्णश्च तवर्गश्च लसकारौ तथैव च
अष्टौदन्त्याः परिज्ञेया दन्तमूलसमुद्भवाः ४०

उवर्णश्च पवर्गश्च वकारोष्टम एव च

उपध्मानीयसहिता ओष्ट्या वर्णा दशस्मृताः ४१

हकारः स्वरसंयुक्तो लघुत्वं दृश्यते यदि
कण्ठ्यं तं तु विजानीयाद्धृदयेति निदर्शनम् ४२

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थैर्वापि संयुतम्
तमुरस्यं विजानीयादाह्नियेति निदर्शनम् ४३

यमानुस्वारनासिक्यानामामूलसमुद्भवाः
सर्वस्थानमवर्णस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः ४४

यस्य यस्य तु वर्णस्य करणं नोपपद्यते
प्रतिज्ञा तत्र बोद्धव्याकरणं हि तदात्मकम् ४५

एते स्थानसमुत्पन्ना वर्णा षष्ठिस्त्रयस्तथा
यैरेवत्वखिलं विश्वं व्याप्तं वाङ्मयमण्डलम् ४६

सुराचतुर्दश प्रोक्ताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः
यादयाश्च स्मृताश्चाष्टौ षोडशैव पराश्रयाः ४७

एते वर्णास्त्रिषष्टिश्च विहिताक्षरचिन्तकैः
एतैरेवाखिलोव्याप्तो वाक्तमुद्रस्त्वपारगः ४८

सितवर्णाः स्वरास्सर्वे ईकारं स्पर्शसन्निभम्
स्पर्शान्तःस्थास्तथोष्माणः श्यामपीतारुणास्मृताः ४९

अयोगवाहाश्श्यामास्तु सिताः सर्वे स्मृताः स्वराः
अन्तःस्था हरिता ज्ञेया ऊष्माणश्चारुणप्रभाः ५०

स्पर्शा ईकारसंहिताः कृत्स्नवर्णानसंशयः
सौम्योत्रतालव्यगणो जिह्वामूलस्तु नैनृताः ५१

आग्नेयः कण्ठजश्चैव मूर्धन्यो वायुदैवतः
दन्त्यारौद्रास्तु विज्ञेया ओष्ट्याश्चैवाश्विनामताः ५२

वैश्वदेवास्तु विज्ञेयाः शेषावर्णानसंशयः
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ५३

सम्यग्वर्णप्रयोगेन ब्रह्मलोके महीयते
संहितायास्त्विमां लोकं जित्वान्तरिक्षमाप्नुयात् ५४

अयं लोकोन्तरिक्षस्य तृतीयं दिवमेव तु
जित्वे मान्क्रमपाठस्तु ब्रह्मलोके महीयते ५५

प्राक्कूलोपर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः
प्राणायामैस्त्रिभिःपूतस्तत ओंकारमर्हति ५६

प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृती तदनन्तरम्
सावित्रीं चानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् ५७

वसिष्टः तपस्तप्यति योरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः
ऋचमेकां तु यो धीते तच्च तानि च तत्समम् ५८

वेदाभ्यासोन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ५९

वेदो चितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः
तद्धि कुर्वन्यथाशक्तिप्राप्नोति परमां गतिम् ६०

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणां
वेदधर्मो द्विजातीनां निःश्रेयसकरावुभौ ६१

निर्वृत्तपूर्णां पृथिवीं दत्त्वा यत्फलमश्नुते

तपसश्च परस्यैव तत्स्यात् वाध्यायिनि द्विजे ६२

यजूंषि शक्तितोऽधीते योन्वहंसघृतामृतैः
प्रीणन्ति देवानाज्येन मधुना च पितॄंस्तथा ६३

यः स्वाध्यायमधीते वृं विधिना नियतः शुचिः
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधिघृतं मधु ६४

इति चारायणीयसंज्ञाध्यायः प्रथमः

इदानीं सन्धिप्राप्तानां वर्णानां लक्षणमाह
सन्धिप्राप्तास्तु ये वर्णास्तेषां द्विर्भाव इष्यते १

अभावे सन्धिना चैव लघुत्वं चैव निर्दिशेत्
दीर्घं विसर्जनीयां तं पदान्तं बिन्दुसंयुतम् २

संयोगस्य शृणोति दर्शनम्
एकबिन्दुरनुस्वारो विसृष्टस्तु द्वयोः स्मृतः
नतूपङ्कलपाठस्य मूर्धन्या इव दृश्यते ३

ह्रस्वपूर्वस्त्वनुस्वारो विज्ञेयो द्व्यर्धमात्रकः
अर्धमात्रस्तु पूर्वः स्याद्विपरीतो विपर्ययः ४

अनुस्वारे तु नित्यं स्यात् द्वित्वं चारायणीयके
तर्जयित्वा तु पुंश्चल्पास्तथा वै संस्कृतादिषु ५

ब्रह्मचारी च पुंश्चली तन्नौ संस्कृतम्
नरे द्वे वा हकारे वा द्विर्भावं विद्यते क्वचित् ६

न चैव जिह्वामूलीये नोपध्मानीय एव च
सूर्मीं ३ वर्णवतीं ३ यथायर्हिधिर्रूपायः कामयते ७

न चैवास्वरपूर्वे तु नान्तस्थैः स्पर्शसयुतैः
न च वर्गद्वितीये तु न चतुर्थो कदा चन ८

आद्यमन्तं च मध्यं च स्ववर्णेनैव पीडयेत्
यदवघ्रापयति हराभ्यां तु परं नित्यं क्रामयन्ति विचक्षणाः ९

तथैव जिह्वामूलीयां तथोपध्मानि निर्दिशेत्
स्वरपूचात्तु रेफात्स्यादि्द्वर्भावो व्यञ्जनस्य तु १०

हकारात्तु परं नित्यं क्रमते ह्यस्वरादपि
रेफपूर्वो हपूर्वो वा यः संयोगो भवेत्क्वचित् ११

द्विरुच्यते परं तस्य घर्म्मौ ब्रह्मनिदर्शनम्
हरौ यत्र नियुज्येते हकारः क्रमते तदा १२

अह्नुतं हिह्वयते ह्लादिनीं ह्रदं च निदर्शनम्
रयावुभयतो यत्र हकारो मध्यतः स्थितः १३

उभयोः क्रमणं विद्यादेतह्र्ह्यग्निर्निदर्शनम्
लवरेफहकाराणां जिह्वामूलमुपध्मयोः १४

तु यत्पूर्वं तदि्द्वमात्रं गुरुः स्मृतम्
ह्रस्वपूर्वस्त्वनुस्वारो द्विमात्र इति मे मतिः १५

द्विमात्र परो ह्रस्वश्च मन्यन्ते क्षरचिन्तकाः
तैलवत्पीडयेद्वर्णान्सन्धिप्राप्तांस्तु सर्वदा १६

संधिना रहितांश्चैव पर्णवच्च समाचरेत्
स्वरात्क्रामति संयोगे व्यञ्जनं व्यञ्जने परे १७

केचित्पूर्वं परं केचिदुभयोर्नोभयोरपि

संयोगो द्विविधो ज्ञेयः कृतः कृत्रिम एव च १८

कृतस्त्वेकपदे जातः कृत्रिमः सन्धिसंभवः
तत्रयस्स्यात्स्वरपरकृतो वो कृत्रिमोऽपिवा १९

तस्य पूर्वाक्षरं द्विःस्याद्यथा श्श्वोश्श्वोश्श्वमित्यपि
व्यञ्जनान्तं पदं पूर्वं तद्वर्णं चापरं भवेत् २०

द्विर्भावं तं विजानीयात्संधिकाले तु नित्यशः
तेषु स्वरावनन्तरौ यत्र संयोगसंज्ञिकौ २१

तत्र द्विष्करणं स्यात्सकृत्करणमतोन्यथा
ओष्ट्यौ वर्णौ यदि स्यातामसंयोगपरौ यदि २२

द्विरोष्टितामतैः कार्या जिह्वां पुपूष दर्शनम्
वर्णाविंशतिरेकश्च येषां द्विर्भाव इष्यते २३

प्रथमान्त्यास्तृतीयाश्च यलवाश्च षसैः सह
अन्तस्था सन्निपाते तु प्रथमं क्रामयेद्बुधः २४

अनुस्वारो विसृष्टस्तु द्वावेतावशरीरिणौ
द्विर्भावमेतयोश्चैव ज्ञेयं चारायणीयके २५

शषसहानदृश्यन्ते परस्थस्य तु नित्यशः
दीर्घानुस्वारमित्येके संयोगे ह्रस्व एव तु २६

अनस्वारस्योपरिष्टात्संवृतं दृश्यते यदि
दीर्घानुस्वारो विज्ञेयो यज्ञे २७

एते वामेव वर्णानां परं क्रामेन्नसंशयः
अन्तस्थास्पर्शसंयोगे स्पर्शस्य क्रान्तिर्दृश्यते २८

अन्तस्था सन्निपाते तु प्रथमं क्रमयेद्बुधः
यथा खल्वाश्चमे अवेव्व्लीयन्ते जल्म्मा उदरम् २९

अन्तस्थोष्म परस्पर्शसंयोगो यत्र दृश्यते
द्वित्वं स्पर्शे वदेत्तस्मिन् कल्म्माशीविश्य्यती तथा ३०

यत्र चोभयतः स्पर्शाः संयुक्ताः शषसैस्सह
आद्यस्तत्र क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बुधैः ३१

स्पर्शाः पञ्चमसंयुक्ता यत्र पञ्चममन्तगाः
संयोगसंज्ञा दृश्यन्ते तत्र मध्ये यमास्स्थिताः ३२

अपञ्चमस्त्वेकपदे संयुक्तः पञ्चमेऽक्षरे
यमो ज्ञेयो यथा रुक्क्म स इढ्ढग्निग्घ्घन्ति चैव हि ३३

शषस्तथा संयोगमनौ तु परतो यदि
यमं तत्र विजानीयात्स्न्नात्स्न्नानेति दर्शनम् ३४

वर्गवर्गचतुर्भिः स्युःपरस्मिन्पञ्चमे यमाः
शविकारच्छकारादिर्त्रयसंनतु संज्ञितम् ३५

स्पर्शा यत्र न दृश्यन्ते वर्गान्तैः सह संयुताः
यमास्तत्रनिवर्तन्ते श्मशानादिववान्धवाः ३६

वर्ग्यान्त्याच्छोषसैः सार्धमन्तस्थैर्वापि संयुतम्
दृष्ट्वा यमानि वर्तन्ते आदेशगमिवाधुगः ३७

उभयोरन्त्यसंयुक्तः पुमान्कुण्डलयोरिव
अयसन्तं विजानीयात्संज्ञानेति निदर्शनम् ३८

संज्ञातनोपधा दीर्घं न चानुस्वारमादिशेत्

संनियस्य ञकारेण परिक्रामे ङ्ञौ लघु ३९

अनुस्वारं तथैकारमुपदामनुनासिकम्
विक्रोशमनुकूजं च संज्ञाने परिवर्जयेत् ४०

समा श्लक्ष्णा न संधिरधान्वर्णानुश्चारयेद्बुधः
नवैयाकरणैश्शक्यं सम्यग्वक्तुमशिक्षकैः ४१

हकारः पञ्चमैर्यत्र संयुज्येत यथा विधि
तयोर्मध्ये तु नासिक्यं पह्नोर्ह्णे ब्राह्मणो यथा ४२

न वायुं हससंयोगे नासिकाभ्यां समुत्सृजेत्
नाभ्यन्तमुरसानादं तथाहयवनेषु च ४३

हकारं स्वरसंयुक्तं लघुत्वं दृश्यते यदि
कण्ठ्यं न तु विजानीयाद्धृदयेति निदर्शनम् ४४

हकारव्यञ्जनैर्युक्तं गुरुत्वे दृश्यते यदि
तमुरस्यं विजानीयादाह्नियेति निदर्शनम् ४५

नासिकेष्वपि वर्णेषु यो यत्र भजते स्वरम्
तं तमेवोपजीवन्ति नासादोषांश्च वर्जयेत् ४६

ऋकाररेफसन्देहे यत्पूर्वव्यञ्जनं परम्
रेफं तद्धारिकं विद्यादृकारे लघु तद्भवेत् ४७

ङणानाः पूर्वपदान्तशषसेषु परेषु च
कटतैर्व्यवधीयेत्तु वर्जयेत्तच्च संयुतम् ४८

प्रथमा ऊष्मसंयुक्तापदस्थावापदादिगाः
नचैनात्प्रतिजानीयाद्यथामत्स्याः क्षरोप्सरः ४९

टशौ पशौ च संयोगे तथा स्यात्कशकारयोः
दर्शयेत्स्वतूपं तेषां द्वितीयं तु विसर्जयेत् ५०

षट्पात्रक्षराणिविरिपूशिर्नु उदयः
अनुक्शातिपदं यत्र विरिप्सिन्तु तथैव च ५१

स्वतूपे तु कपौ तत्र द्वितीयं तु विसर्जयेत्
अन्यत्र यदाद्यादृग्येकपादूष्मसंयुतम् ५२

द्वितीयेत्वतु तं ज्ञात्वानुष्टुप्शारद्युदाहृतम्
तृतीयश्च चतुर्थश्च चतुर्थादिपरं पदम् ५३

त्रिषुग्घर्मः
न विकारा ञककारात्तुशकारे छागमः स्मृतः
शकारा तु छकारस्य ह्यन्येषामपिशालिनाम् ५४

अघोषे तु विसृष्टस्य परसंस्थानता भवेत्
क्षसादिच्छ परे चैव प्रकृत्यातेषु नित्यशः ५५

नक्रमेत्संस्कृतादीनां पूर्वं चैव तथा परम्
ऋगर्धर्चानुवाकादौ स्वरभंतौ तथैव च ५६

पुंश्चल्पा तु तथैवास्यातूष्मा चैवोष्मणिस्थितः
वर्णेषूक्तः क्रमविधिरेतच्चारायणेर्मतम् ५७

सर्वेषां क्रमशास्त्राणां स्वरोधिष्टानमुच्यते
नास्वरत्क्रमते वर्णो बहु प्राप्तोऽपि कारणात् ५८

द्वितीयोध्यायः

संहिताकरणं चेदमथवक्ष्यान्यतो लघु
व्यञ्जनेन क्वचित्संधिः स्वरेण स्यात्क्वचित्तथा १

तथा सनत्कुमारः

स्वरेऽक्षरमिति प्राहुराचार्याः शब्दचिन्तकाः
समुदायः पदं तेषां तच्चतुर्धा व्यवस्थितम् २

नासिकाख्याभिके चोभे नैपातिकमनन्तरम्
उपसर्गश्च निष्पत्तिः पदमेवं चतुर्विधम् ३

नासिकं सविता व्योम व्यर्त्त्वित्याख्यातिकं स्मृतम्
पर्युपेत्युपसर्गश्च चवाहेति निदर्शनम् ४

नासवायव्यमैन्द्रं वा सौम्यमाख्यातमिष्यते
आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ५

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम गोत्रतः
वासिष्ठा उपसर्गास्तु निपाताः काश्यपाः स्मृताः ६

लोपसंधिसते लोकमुश्चन्द्रे त्यागमः स्मृतः
वज्यसीतिविकारस्तु प्रकृतिः किं स्विदित्यपि ७

वर्णस्याद्दर्शनं लोप आगमो वर्णदर्शनम्
वर्णान्यत्वं विकारस्यात्स्वभावः प्रकृतिः स्मृतः ८

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ
तोस्तथार्थातिशयो नियोगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ९

ह्रस्वसंधिं तथा दीर्घं स्वरेण व्यञ्जनेन तु
चतुर्विधं यथा संधिं वक्ष्याम्य अग्निर्वै प्राङ्न चेतम् १०

द्वौ दीर्घौ ह्रस्वदीर्घौ वा दीर्घह्रस्वावनन्तरौ
ह्रस्वयोरुभयोर्वापि दीर्घमेकं समासतः ११

दक्षिणावर्तयति
एसंधिः स्यादकारान्तादिकारादे परे पदे
उकाराद्ये तथोभावनृवर्णे रेफसंयुतम् १२

ऋवर्णाद्यमकारान्ताद्रेफत्वं यातितत्स्वरः
परेण सह संयोज्यो यथर्त्विति निदर्शनम् १३

यत्र यत्र ह्यृकाराद्यमकारान्तं परं पदम्
तत्र तत्र भवेद्रेफः परेण सहसंयुतः १४

पुनर्ग्रहणं स्पष्टार्थं संधिवर्णेष्वकारांत्तात्परेष्वेव समासतः
प्रथमाद्ये द्वितीयत्वं तृतीयाद्ये चतुर्थता एवैषापरीति १५

एवकारकरणात्क्वचिद्विद्ब्रामो दृश्यते
अपान्ते सर्शादयामीत्येवमादयः १६

इकारान्तं पदं पूर्वं स्वराद्यं चेत्परं पदम्
समासे संधयेद्यत्वमुकारान्ते तु वागमम् १७

प्रत्यक्सवरुणः स्थावरः स्त्रवन्ति समासतो
विवृत्तिः स्यात्संधिवर्णात्स्वरे परे ह्रस्वपूर्वामयुरमां च १८

दीर्घपूर्वमतोत्यथा नविवृत्तिरकाराद्यमेकारान्तात्परं पदम्
एकसंधिं कंचिदिच्छन्ति केचिद्विवृत्तिसंहिताम् १९

अयुग्मेषु यथासंधिरकारान्तात्स्वरे परे
युग्मेप्याहुस्तथा संधिं दीर्घश्च तदनन्तरम् २०

कराठा द्विसृष्टस्योभावं परे घोषेऽथ तत्परे
प्राहुर्लोपं तथा दीर्घाद्विवृत्तिः स्यात्स्वरे परे २१

नास्य क्षरा द्विसृष्टस्य घोषाद्ये रेफतूपता
लोपमाहुः परे रेफे दीर्घः स्याद् इउवर्णयोः २२

विसृष्टस्त्विदुपूर्वाभ्यां परो रेफो यदा भवेत्
संधिकाले तु तौ दीर्घौ रेफसंधिमतोन्यथा २३

रेफत्वकण्ठपूर्वोऽप्यकारान्तादीनि शेषतः
समासतः परे घोषे स्वस्थानतमतोन्यथा २४

तालुमूर्धन्यदन्त्यानां वर्गाणां प्राग् द्विकं द्विकम्
यत्र चैकपदाद्यं चेद्विसृष्टात्त्सोष्मसंयुतम् २५

पञ्चमत्वं स्ववर्गाच्च प्रथमाः पञ्चमे परे
तृतीयत्वं परे घोषे प्रथमाद्यैः स्वतूपता २६

परे स्पर्शे मकारान्तात्यर्शे स्यात्स्वान्त्यसंयुतम्
सवर्णतापरेऽन्तस्थे अनुस्वारस्तथोष्मणि २७

यज्ञेषु कत उत्वोंय्य विष्टः
अनुस्वारे परे पूर्वे सय्योगे पुरतः स्थिते २८

तद्धि ह्रस्वं विजानीयात्संस्थाप्येति निदर्शनम्
अनुस्वारोपरिष्टाश्च संवृतं दृश्यते क्वचित् २९

सदीर्घमपि विज्ञेयाद्यज्ञं शृणोति दर्शनम्
ह्रस्वोपधास्तु ङ्णनाः स्वरादेषु पदेषु च ३०

प्रत्यङ्ङासीनः सर्वत्र गुरोवो ज्ञेया लघुदीर्घोपयास्तथा
यानावहनक्रमे तु समासाङ्गे व्यञ्जनं ऋत्स्वरे परे ३१

संय्योगे क्रमते नित्यं व्यञ्जनं रेफवर्जितम्

नृषुयदन्ना व्यञ्जनान्तं पदं पूर्वं परव्यञ्जनमक्षरम् ३२

ऋवर्णेन तु संयुक्तं तत्समासेन भारिकम्
अभीष्टकान्घृन्दन्ति प्रथमातूष्मणाद्ये तु द्वितीयत्वं परे पदे ३३

संयुज्यं प्रथमं मध्ये नासिक्योष्मणयोस्तथा
तत्सावित्रोदयच्छत रङ्गसंधिर्नकारान्त ३४

द्विसृष्टेव सरेफता मकारान्तादनुस्वारम्
परेष्वेव रफोष्यसु द्वे पदे तु संगसंषर्वम् ३५

राट्परं यदि मागमः स्यात्तयोर्मध्ये नानुस्वारो विधीयते
सम्राट्दिशां समासे क्रमते ताल्व्यं तकारां तादनन्तरम् ३६

सयकारं च्छकारं च लकारं तुल्य एव तु
यश्चरुर्भवति तच्छान्तं मिथुनं स्वर्गाल्लोकात् ३७

पूर्वं कृत्वा पदच्छेदं समासं तदनन्तरम्
समासे तु कृते पश्चादर्थं ब्रूयाद्विचक्षणः ३८

संहितायां विधिः प्रोक्तः कवीनामनुकम्पया
पुरासकृद्बुधैर्जुष्टः सैनिकैरिव केशवः ३९

इति चारायणीशिक्षायां तृतीयोऽध्यायः

मन्त्रो हीनः स्वरो तो वर्णो तो वामिथ्या प्रयोक्तोन स्वमर्थमाह
सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् १

ऊतीर्थादागतं जग्धमपर्वणेषु भक्षितः
न तस्य परिमोक्षोऽस्नि पापाहेरिव दुर्द्विषां २

सुतीर्थादागतं जग्धं स्वाम्नातं सुप्रतिष्टितम्

सुस्वरं च सुवक्त्रं च प्रयुक्तं ब्रह्मराजते ३

यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रं दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ४

मधुरं च नचाव्यक्तं व्यक्तं च नच निष्टुरम्
सनाथस्ये वदेशस्य नवर्णाः संकरं गताः ५

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तथात्वरः
धैर्यो गुरुलघुत्वं च षडेते पाठके गुणाः ६

प्रतर्वदे नित्यमुरः स्थिते न स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन
मध्यन्दिनोकण्ठगतेन चैव चक्राह्वयाकूजितसन्निभेन ७

नारं तु विन्द्यात्सवनं तृतीयं
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ८

वाचं स्वतन्त्री न पटेत्कदा चित्प्राज्ञोन्यथा तैर्विहितं वेदम् ९

समविक्रमसम्यत्रामदुतामविलम्बिताम्
उच्चारयेत कल्पाणीं वाचमांन्नायसारिणीम् १०

नवासरस्य पूर्वाह्णे तारमुच्चारयेत्स्वरम्
उत्साहो नश्यते तस्य रात्र्यं ते मैथुने यथा ११

पठेत्कैवल्यसोमानं सौम्येन परिवेष्टितम्
तु लाकोटिनिभं पाठं स्वराध्यं मध्यमं स्वरम् १२

स्वरात्स्वरं संक्रमयेत्स्वरे संधिमनुल्बणम्
अदिच्छिन्नं समं कुर्यात्सूक्ष्माच्छायोतपोरसम् १३

समं स्वरं पठेन्नित्यं मार्गं हस्ते प्रदर्शयेत्

यद्वाणी गच्छति स्थानं तद्धस्तेन प्रदर्शयेत् १४

यथा वाणी तथा पाणिर्विस्वरं परिवर्जयेत्
यत्रैवावस्थितावाणीपाणिस्तत्रैव गच्छति १५

स्वरस्यानुगतं हस्तं नृणामिव शुभाशुभम्
हस्तस्यानुगता दृष्टिच्छाये वानुविधावति १६

हस्तं वागनुगं कृत्वा वाचं कृत्वा मनोनुगां
दृष्टिं हस्तगतां कृत्वा त्रैस्वर्यस्येति लक्षणम् १७

स्वरतश्च स्वरो नीचः स्वरः स्वरित उच्यते
स्वरं प्रधानं त्रैस्वर्ये प्राहुरक्षरचिन्तकाः १८

सुखोपविष्टश्च चिरेकचित्तो विवर्जितत्रासमदाश्रयस्तु
यथर्तु युक्त्याशनपानभोजी वेदं पठेद्वर्जितवर्णदोषम् १९

दक्षिणाक्षिनिपातेन दृष्टिं हन्यात्कनीयसीम्
नासागण्डभ्रुवोः संधिमुदात्तविषये विदुः २०

पुटिं ददुस्स्फुटिं वीणा मुष्टिको धनुराकृतिः
षडेते हस्तदोषास्तु परशुश्चेति सप्तमः २१

उत्तानं सोन्नतं किंचित्सुव्यात्क्तां गुलिरञ्जितं
स्वरं विद्धं करं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम् २२

उदात्तस्तालुगर्भश्च तालुगर्भस्ततः परः
समाहारे तु स्वरितः प्रचयस्तस्य पृष्टतः २३

नीचस्थानोनुत्तुश्च सन्नतरस्ततोध्वगः
सर्वानुदात्तुयोर्मध्ये सप्तैते स्वरउत्तमाः २४

अन्तोदात्तं पदं पूर्वमुदात्तं वा भवेत्क्वचित्
उदात्तं परपदं स्यात्तालुगर्भः स उच्यते २५

स्वरितानन्तरं वर्णं यत्किंचित्तत्रविद्यते
प्रचयं तं विजानीयादेवमाहुर्मनीषिणः २६

उक्ष्यन्नाय
प्राहुस्सर्वानुदात्तुं तु नीचानीचरतस्तु यः
तत्परं चेद्भवेन्नीचमाहुः सन्नतरं बुधाः २७

स्वरितं अङ्गुलं विद्या सुच्चैर्यत्र परं पदम्
नीचं वापि पदं भूयादङ्गुले स्वरितं भवेत् २८

अग्ने सम्राडजैकपादाहवनीय
अमावस्यायां वा यजते कया शुभा २९

प्रचितं तालुगर्भं च सन्नतरं तथापि च
वाक्स्पृशति न पाणिश्च ज्ञेयं चारायणीयके ३०
चारायणीयशिक्षायां चतुर्थोऽध्यायः

स्वरा अष्टविधाः प्रोक्ता अमी वक्ष्ये यथाक्रमम्
तिर्यक्त्वं चतुरो गच्छेच्चत्वार ऋजवः स्मृताः १

सयकारं सवं वाप्यमक्षरं स्वरितं पदम्
नीचपूर्वमपूर्वं वा स जात्यः स्वर उच्यते २

सदस्यते
ए ओ आज्यमुदात्ताभ्यामकारो यत्र दृश्यते
अनुदातो ओ भिनिहितः सहं तस्मै वाजमिति ३

सोऽहं वाजसनोमि तस्मै वाजं सूवान्तम्

इ उ वर्णो यद्युदात्तौ आपद्यते यवौ क्वचित् ४

नीचे च प्रत्यये नित्यं विद्यात्क्षैप्रस्य लक्षणम्
अस्वकं यजामहे द्व्यन्नः सर्पिः ५

इकारे यत्र लोपः स्यादिकारेणैव संधितम्
उदात्तं चानुदात्तुं च प्रश्लिष्टोभीन्धतामिति ६

ह्रस्वप्रकृतिरिकार ईकारोच्चनीचयोः
प्रश्लिष्टं स्वर्यते तादृग्विहीमि स्वोविभाव्यते ७

उदात्तपूर्वं यत्किंचिच्छन्दसि स्वरितं पदम्
एष सर्वबहुस्वारस्तैरोव्यंजनउच्यते ८

ईडे अग्निम्
अवग्रहात्परं यत्र स्वरितं स्यादनन्तरं
ततो विरामं तं विद्यादुदात्ते यद्यवग्रहः ९

गोपतौ
उच्चनीचौ स्वरौ यत्र नीचे स्याद्यद्यवग्रहः
तथाभाव्यं विजानीयादेवमाहुर्मणीषिणः १०

यथाधनुषमादाय शिरे क्षिप्ते पुनर्गुणः
स्वस्थानं प्रतिपद्येत तद्वदस्तगते स्वरे ११

प्रश्लिष्टक्षैप्रजात्यानां यश्चापि नेहिते भवेत्
उदात्तोपस्थितं तेषां एकदेशे प्रकीर्तितम् १२

न तत्स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कदा चन
उभयोर्वावसंयोगे द्वारं कुर्याद्विचक्षणः १३

अन्तोदात्तं पदं पूर्वमुदात्तं वा भवेत्क्वचित्
हस्तं न नीचैर्निक्षिप्यति यंककुत्रैव गच्छति
तव श्रियव्यजिहीत १४

पत्नी स्वः
अनुदात्तात्कम्पनं यत्र द्व्यङ्गुलं तत्र पृष्टगम्
हस्तं स्वरसमायुक्तं कम्पयेत विचक्षणः १५

देवा अत्थोन्यस्य
स्वरितात्कम्पनं यत्र तत्राङ्गुलकमूर्धगः
हस्तं श्रुतिगतं कम्पे त्राङ्गुलादतिरेचयेत् १६

इषिरा अनत्तिः न्यङ्गिनयन्ति अवरुह्य तथोदात्तादङ्गुलं सामेवतु
कम्पं कुर्यान्नतः पश्चाद्धस्तं तत्रैव गच्छति । अ १७

संव्वावसोऽग्नेः
कम्पयोरुभयोर्यत्र ह्येकस्थानं कदा चन
सार्धात्स्यादङ्गुलादेकाद्द्वितीयं चाङ्गुलोर्ध्वगम् १८

मनुष्यास्त्वेन्यतः
साधां तथाङ्गुलात्कम्पा सर्वस्थानेषु कथ्यते
स्वरज्ञाः केचिदिच्छन्ति मायाभेदाः प्रकीर्तिताः १९

पञ्चमोऽध्यायः

यथा सौमन्तनागेन्द्रः पदात्पदं विधावति
एवं पदं पदं व्यक्तं दर्शनीयं पृथक्पृथक् १

पदान्ते तु विरामः स्याद्बलाहक इति स्मृतः
अर्धचैर्वैद्युतो नामदगन्ते तु भुजं गमः २

पदे विरमते यातसवै विशिखउच्यते

योन्यस्मिन्छन्दसि प्रोक्ताः पर्वकं तं विदुर्बुधाः
प्रतगसम् तनुमध्यं तु तद्वत्रं यस्य पादं षडक्षरम् ३

कुमारललिङ्गं सप्त ह्यष्टाक्षरमनुष्टुभं
नवाक्षरं फलयुतं प्रणवं तु दशाक्षरम् ४

एकादशोपेन्द्रवज्रं द्वादशं तु जलोद्धृतम्
त्रयोदशाक्षरपदं प्रहर्षं वृत्तमुच्यते ५

चतुर्दशाक्षरं वृत्तं वसन्ततिलकं विदुः
पञ्चदशं तु मालिन्यमृषभं षोडशां विदुः ६

सप्तादशाक्षरं पादं मन्दाक्रान्तं तु नित्यशः
अष्टादशं सुगो कर्णं शर्दूलैकोनविंशतिः ७

विंशाक्षरं सुवदनं स्रग्धरा चैक विंशतिः
द्वाविंशमभ्रतृत्तं तु सुललितं विंशतित्रयम् ८

चतुर्विंशतितत्वङ्गी क्रौंच पादमतः परम्
अष्टाविंशमश्च पादं शोभनं नवविंशकम् ९

भुजं गजृं भं षड्विंशं ततो मधुकरं परम्
योन्यस्मिंस्त्रिंशमात्पादा आर्या वैतां निबोधत १०

अतोन्यथा भवेद्वद्यं यत्र पादेन विद्यते
यत्रकण्ठ्यदन्त्यदन्त्यष्टानामत्तं पदं तु वर्तते ११

परे पदे तथाग्रं स्यात्तद्विरामं विदुर्बुधाः
दिवसृक् ह्रुत
अक्ष्णो निमेषमात्रेण या वर्णा पृस्व धीयते १२

स एकमात्रादिद्वर्भावाद्दीर्घस्त्रिप्लुत उच्यते
हृदयस्थं मण्डलं विद्यात्कण्ठे विद्यादिद्वराणवम् १३

त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे विसृतं मातृकं भवेत्
चाषस्तु वदत्ते मात्रां द्विमात्रां वयसो भ्रवेत् १४

शिखी त्रिमात्रां विज्ञेया एषमात्रा परिग्रहः
आकाशस्था यथा विद्युत्स्फुटिके मणिसूत्रवत् १५

एवं छेद्यं विवृत्तीनां यथा बलेषु कर्तनम्
चतसृणां विवृत्तीनामन्तरं मातृकं भवेत् १६

अर्धमात्रमन्येषामन्येषामनुमात्रकम्
उभौ यत्र दीर्घौ स्यातां व्यवधानं तु मातृकम् १७

यवा आयवा
पूर्वमग्रे तदर्धं तु ह्रस्वयोरर्धमेव च
ह्रस्वादिवत्सानुसृता वत्सानुवारिणी चाग्रे १८

पावकवत्युभयोर्ह्रस्वा
दीर्घमध्यापिपीलिका १९
चारायणीशिक्षां षष्टोऽध्यायः

प्रचितावलगातारा केशिनी धात्रिरेव च
स्वमतिपिपीलकान्वष्ट्रा वायव्यानवषृत्तयः १

तिस्रस्तिस्रः क्रमेणासां पूर्वे मध्ये तथोत्तरे
सवनेषु प्रशस्यन्ते दुतमध्यविलम्बिताः २

अभ्यासार्थे द्रुतिं वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्
शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिं कुर्याद्विलम्बिताम् ३

पदक्रमेण सन्धाय यजुर्धर्मेण संस्थितं
स्थानपाणिस्वरश्लिष्टं द्रुतमाहुर्मनीषिणः ४

लघ्वादिगुरुसन्धिं च स्वोच्छ्वासन्नं पदे पदे
मात्राकालं समं कुर्यान्मध्यमां तां प्रचक्षते ५

पदं पदं पृथक्पृथक् प्रक्रमं प्रक्रमं तु यत्
प्राणप्रमाणप्रश्लिष्टां न्यासे वृत्तिं विलम्बिताम् ६

वाद्यं चताण्डवादीनां मात्रार्थमनुवर्तते
क्रमं चैव तिरस्कृत्यशिष्याभ्यासनहेतवे ७

क्रुद्धो गुरुर्वदति यानि यदा निशिष्ये दावाग्निसूर्यसदृशानि
दहन्ति तानि चून्येव शिक्षितपदानि सुखादहानि पश्चाद्भवन्ति कुमुदा
करशीतलानि ८

इति सप्तमोऽध्यायः

वर्गाणां प्रथमा भुक्ता भुक्ताश्चैव तु पञ्चमाः
अन्तःस्थानां लवौ भुक्तौ शेषाश्चान्येऽबुभुक्षिताः १

वर्गे वर्गे द्विकं वाद्यं दशकं वर्णसंचयम्
परेषां सहयोगेन भक्ष्यवृत्तिः प्रशस्यते २

यक्ताहलिक्ष्णन् पत्नीवान्
परस्परं स्पर्शौ भुक्तौ वर्जयित्वा तु पञ्चमौ
ङकारः पञ्चमैर्यत्र भोक्तव्यं तत्प्रयत्नतः ३

रुक्ममुपदधाति वाङ्नोपधस्पति
पञ्चान्त्यैस्त्रीणि चान्तस्था पदे चैके लवद्वयम् ४

प्रागन्त्येनान्त्याश्चतुरो भक्ष्याः पञ्चदशाक्षराः

अर्वन्यज्ञः
यकारादि हकारान्तमष्टकं च परस्परम्
चतुरश्चतुरो वापित्वभक्ष्यं षोडशाक्षरम् ५

विष्वग्वातो वान्तः
तृतीयाः पञ्चमावर्ज्याः शेषाभक्ष्यास्तु वर्गिणः ६

एकपदेन नासिक्या उपनीतस्य मधिवम्
उद्गाश्वमे विरिनन्वाधे
परस्परं स्पर्शभक्ष्यास्तृतीयाः पञ्चमादृताः ७

स्पर्शा अन्तःस्थसंयुक्ता मदिरेव द्विजातिभुक्
सप्तते अग्ने युग्मदयुजौ
तृतीयश्च चतुर्थश्च ह्यन्तस्थोष्माणसंयुतः ८

सन्धिं तु पञ्चमा यत्र नवक्ष्यामीतिमे मतिः
वाचुताजिह्वामे आगतान् अन्ति ९

संप्रेष्याणां तु पिण्डानां भक्षं चारायणीयके
यकारं हरयोर्युक्तं स्फुटमन्यत्र न क्वचित् १०

हकारे तु स्फुटं प्रक्रमे कारे रेफ ऋक्स्वरे
स ह्यग्निस्तन्मनुष्येषु वीर्यमस्य तमेव च ११

स ह्यग्निः तन्मनुष्येषु वीर्यमस्पृतमसि
ज्वालापिण्डात्सनासिक्यान्स्वानुस्वारांस्तु मृण्मयान् १२

सोपभ्यान्वायुपिण्डां च जिह्वामूलांस्तु वज्रिणः
ब्रह्मोस्तं वक्षा १३

आसन्सयमं विद्ययस्पिण्डमन्यस्थेषु च दारुवत्

अन्तःस्था यमवर्जितमूर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् १४

स्यानं पदविभागेन विक्रते पाटको जनः
एकपदे तु सम्मोहं दन्त्यतालव्ययोर्यदा १५

सविकालं छकारं तु तालव्यं विनृते जनः
सकारे दन्त्यमित्याहुरभेदे स्मृतिविभ्रमः १६

गछ्छगछ्छकलश्चैव यछ्छतश्चयोरेव च
इछ्छ ऋछ्छ तथा ऐछ्छ तालव्यं विन्दते जनाः १७

प्रवत्स्यन्यसुतोवत्सो निहोतासत्सिपित्सरु
पुनरुत्स्यतमाधत्स्वपुनरुत्सृष्टपीत्स्थति १८

रुरुत्समानोदित्सन्तं वात्स्येत्स्याममदित्स्यया
उत्सदतोंतित्सत्से आरथकृत्सश्चिकित्सतः १९

संवत्सरो जिघत्सेतवृत्वकाममरुत्स्म हि
नोत्स्यान्नावीतभत्सौरात्स्यकुत्सशोत्रैव वेत्स्यथ २०

उत्सादुहेनभित्सारो वरुणछ्छत्मभित्सति
उत्सं यतोत्सं जुषस्वदन्त्याश्चाभिहितापृथक् २१

हकारं पञ्चमैर्युक्तामन्तस्थैर्वापि संयुतम्
औरस्यन्तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् २२

न वायुं हमसंयोगे नासिकाभ्यां समुत्सृजेत्
नात्यन्नमुरसानादं तथा हयवनेषु च २३

ब्रह्मादेवानां स्वाह्येनं वागैद्व
ऋत्स्वरः परतो यत्र हकारस्य तु दृश्यते २४

हकारः कण्ठ्यमित्याहुरौरस्यं व्यञ्जनेन तु
आह्यग्रेत उरस्यन्तं विजानीयादाह्वयेत निदर्शनम् २५

हकारं स्वरसंयुक्तं लघुत्वं दृश्यते यदि
कण्ठ्यं तं तु विजानीयाद्धृदये तु निदर्शनम् २६

हृदयमपि कद्दये हकारं पञ्चमं युक्तं मन्नःस्यैर्वापि संयुतं
तयोर्मध्ये भवेत्तु नासिक्यं प्रोक्तं तु ब्रह्मणे २७

स्वरभक्तिर्द्विधा ज्ञेया लकारे रेफ एव च
स्वरोदाव्यञ्जनोदा च विहिताक्षरचिन्तकैः २८

रहयोः करिणीं विद्यात्कर्विणीं रशकारयोः
लशयोर्हरिणीं विद्याद्धां त्रीतुरसकारयोः २९

या तु हन्सपदानामसास्याद्रेफशकारयोः
अभक्ष्याक्रमवर्ज्याश्च पञ्चैताः स्वरभक्तयाः ३०

एकपदा भवेद्यत्र स्वरभक्तिः स्वरोदया
द्विपदा चैव यादृष्टा व्यञ्जनोदा च सास्मृता ३१

अणुमात्रं च रेफः स्याद्व्यञ्जनस्य तथैव च
स्वरस्य सार्धमात्रं च स्वरभक्तिं विनिर्दिशेत् ३२

स्वरभक्तीः प्रपुञ्जानस्त्रीन्दोषान्वर्जयेद्बुधः
इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषान्विवर्जनात् ३३

दर्शपूर्णमासौ वार्षुकेस्मै
यथेन्द्रनीलप्रभयाभिभूतः शुक्लो मणियान्तिर्हि नीलभावम्
तथैव नासिक्यगुणाभिभूतः स्वरोपिरङ्गत्वमुपैति कृत्स्नम् ३४

हृदयाज्जायते रङ्गः कांस्यवच्चैव निःसृतः
लघुश्चैव द्विमात्रश्च ददत्वेति निदर्शनम् ३५

दधत्वार्योनर्यः
हकारे व्यञ्जनोदः स्यात् शषसेषु स्वरोदयः
शषसैर्विवृतं विद्यात्तद्धरिसंवृतं विदुः ३६

संयोगे रशयोर्दोषः शतवत्सो निदर्शनम्
तस्य मात्रा तु हृदये अणुमात्रा तु मूर्धनि ३७

नासाग्रेत्वणूनां माचारङ्गः सपरिकीर्तितः
न स्वरेण विनारङ्गो ङकारेण तथैव च ३८

उभयोर्धानसंयोगाद्रङ्ग इत्यभिधीयते
रपरे रङ्गमित्याहुरघोषे मुखनासिकाः ३९

स्वरपरे तु नासिक्यस्तनमध्यं दधत्वयोः
ऋतूं ऋतुयते भ्रातृव्यवौ स्त्रन्नते गोमा ४०

अग्रे वर्णस्यादर्शनं लोप आगमो वर्णदर्शनं
वर्णात्पत्वं विकारः स्यात्स्वभावः प्रकृतिः स्मृताः ४१

सन्धिश्चतुर्विधा तेषां पदानां समुदाहृतः
लोपागमविकारास्तु प्रकृतिश्चेतिनिश्चयः ४२

लोपसन्धिः सतेलोकसश्चन्द्रेत्यागमः स्मृतः
वाजिसीतिविकारस्तु प्रकृतिः कस्विदित्यपि ४३

तृणवेतिणत्वं विद्यात्सुषुपुषीतिषत्वयोः
राधस्योषोत्युपचारं दीर्घं च्यावयते विदुः ४४

तृणवः सुषुपुषी
क्रियालोपं समस्कुर्वन्नन्नष्टे वर्णलोपता
एतैः षड्भिर्द्विलोपैस्तु ज्ञेयं चारायणीयके ४५

एकपदे पदार्थे च पदावग्रहजे तथा
स्थानारं भन्तकुर्वीत त्रिः प्रक्रमपदेषु च ४६

यः तं ग्रामं जयति अमागम्या इति
काटकश्च समग्रश्च हिमवान्केशवस्तथा
चत्वार्ये तान्यसंख्यानि श्रुतितो य गुहागुणैः ४७

वर्णसंज्ञास्तु संयोगः संहिताकरणं तथा
मात्रा प्रमाणं हस्तश्च स्वराः कम्पा विवृत्तयः ४८

स्वरभक्तीः पादवृत्तं वृत्ती भुक्तमभुक्तयोः
एतत्क्रमेण पूर्वोक्तमथातः क्रमलक्षणम् ४९

इत्यष्टमोऽध्यायः

द्विपदां संहितां कृत्वा विरमेत्तु पदापदं
पूर्वमुत्सृज्यसंयोज्यमुत्तरेणोत्तरं पदम् १

असितस्य तस्य ते
त्रिपदान्यवसानानि यथास्थात्त्रिपदः क्रमः
पूर्वमुत्सृज्यमेधावी प्रक्रमेत्पुनरेव तु २

देवते योजयामि
चतुष्क्रमस्तथैव स्यात्त्रिपदेन विधिः स्मृतः
पदं पदं त्यजेत्पूर्वं प्रक्रमेत्पुनरेव च ३

देवेभ्य एमेनत्
स्वरान्तानि दुदादींस्त्रान्स्वरसन्धिसमीरितान्
त्रिक्रमां जनयन्त्येते उभयोषत्वणत्वयोः ४

उपेपेत्रु ब्रह्मणोद्धरति ऋतस्यादिच्छयथेम पाचीन् ५

सोषूणः
उकारः पदयोर्मध्ये पत्रापृक्तः परं भवेत्
सत्रिकस्त्रिक्रमो ज्ञेयस्तथैवाकारमादिशेत् ६

उदुत्यं यत्र त्वेव समेयातां हेतूत्रिक्रमकारकौ
अन्ययोः पदयोर्मध्ये सचतुष्कचतुष्क्रमः ७

सपुनरैमीत्येद्ब्रह्मस्य पदात्तेषु प्रग्रह्याणामित्यकारो निदर्शनम् ८

न क्रमस्यावसाने तु न च स्यात्सहितां प्रति
उर्वीरोदसी ऋगर्धर्चानुवाकां तास्तथाप्येकपदं च यत् ९

विसंहितमसन्धेयं संहारः केवलाः स्मृतः
अनुदृश्यामजंतकवयः
अनुदात्तं पदं पूर्वं सुरायुश्चैः परं पदम् १०

प्रक्रमे संध्यमानानां उच्चैः करणमादिशेत्
जात्यादीनामशेषाणां तिर्यक्प्रक्रमणं स्मृतं ११

अनन्यपूर्वमेतेषां उदातादेवनिर्दिशेत्
स्वरितं परैर्फलैर्पदं स्याटृजुः प्रक्रामयेद्बुधः १२

परमे व्योमन् पत्नीसरोह्लाव
स इत्येतत्तथापूर्वमित्यदंततः परम्
स्वरादिना तृतीयेन क्रमं तत्र विनिर्दिशेत् १३

सेच्चैव तु तथा स्यातामुपदे परतः स्थितः
सन्धिना तु यथोक्तेन तं चतुष्क्रममादिशेत् १४

द्विपदं प्रक्रमात्पूर्वं परयोंऽगिरसः परम्
त्रिक्रमं वालखिल्या वै माषकुम्भ्यां चतुष्क्रमम् १५

पुनरुक्तपदे पूर्वे परिहारं तु वै भवेत्
कृत्वा प्रक्रमसन्धिं तु संहरेत्विचक्षणः १६

देवावास्तोस्वाहेति
अतोन्यत्र तु संधायपुनरुक्तपरे पदे
द्विपदं त्रिपदं कुर्यादुक्तप्रक्रमलक्षणम् १७

सवितोन्नयतु
प्रक्रमेषु यथाशास्त्रं लक्षणं विहितं क्रमात्
वेष्टेष्वेव तु संधीनामत ऊर्ध्वनिगद्यते १८

षत्वणत्वमुपारो दीर्घत्वं तश्चतुष्टयम्
पदे यस्मिन्निवर्तेत तत्समायाद्यलक्षणम् १९

नवमोऽध्यायः

वेष्टापरिग्रहश्चैव संहारश्च विवर्ततः
आदरः परिहारश्च शब्दाः पर्यायवाचकाः १

अवग्रहं समापाद्यं प्रग्रह्यं नैधनानि च
संयोज्य पुनरावृत्तिः परिहार्याणि शास्त्रतः
सुषुपुषी उर्वी इति २

परिहारे विधिं विद्यात्संयोज्यभ्यास्यते
पुनः इत्यन्तां संहितां कृत्वा पदवत्पुनरारभेत् ३

प्रप्रायमग्निः प्रप्रेति प्रप्र
अकारान्तं पदं यत्र दीर्घं वा यदि वाप्लुतम्
एसन्धिस्तत्र कर्तव्यः परिहारेषु नित्यशः ४

प्रदातारं सुगावाः उपयाम इति
सन्धिवर्णेषु शेशेषु विवृत्तिः स्यात्स्वरे परे
उकारान्तं वकारः स्यादिकारे ईत्वमादिशेत् ५

अंहोमुचे अनुमत्या अष्टाकयलः
न त्यक्षराद्विमृष्टस्तु रेफं कुर्याद्विवर्तने
आवर्वरितिरे ह्येते कराठचपूवास्तु नित्यशः ६

मयो भूर्वातः वेन आवः
यत्त्वा ह्येते भुवो ह्येको ज्ञेयो रेफविवर्जितः
अन्ये सरेफः कर्तव्या भुवशब्दाः प्रयत्नतः ७

ऋतावायज्ञियो भुवः अकारात्तु पुनः रौयातः ८

स्वर्भुस्त्वहरहर्कः
दोषावस्तरजीगर्तः प्रणे तस्सन्नतस्तथा
उद्गातः प्रातरुन्नेतर्होतनेष्टस्तथैव च ९

द्वारविभरजागश्च द्वारभाः सन्नतस्तथा
एते पदा विशेषाः स्युः पृथक् तेन समुद्धृताः १०

रेफतः परिहार्याः स्युः नित्यं चारायणीयके
अवग्रहं समापाद्यं प्रगृह्यं नैयनानि च ११

आदरं पदवर्णैस्तु ऋते दुरोहणाकैदिति
अश्ववन्तं वर्धनतत् दूरोहणम् १२

विनते षत्वणत्वे तु कण्ठयव्यवहितौ यदि
पृथगेकपदे तौ तु न तत्रादरमादिशेत् १३

शुक्तं विषजन्ति अयः प्रणयते
स्वपन्तौ रेफलोपः स्यादुपद्या स्यात्परिग्रहे १४

स्वर्षायन्तु सकारेण गुरुणाश्वविनिर्दिशेत्
ऋते दूरोहणादेव निवृत्तानामतः परम् १५

नैधनावग्रहे स्यातां तौ तु ज्ञेयौ यथापदम्
दुन्दुभः प्रथमान्तं पदं यत्र तृतीयत्वं परिग्रहे १६

पञ्चमा अविकाराः स्युरेवमाहुर्मणीषिणः
यज्ञमानुषक्
सर्वेषां तु स्वरादीनां यकारे स्याद्विवर्तनम् १७

इकारे ह्रस्वदीर्घेन सवर्णे नैव निर्दिशेत्
ऋतवत्पृतवा इहो इतौ १८

इतिकारपरान्सर्वान्संयुक्तान्क्रामयेद्बुधः
असंयुक्तमिकारेण नक्रमन्ति छवर्जिता इति १९

कारपरा स्वसामितिस्वसां छायमिव
मोक्षपूर्वेऽनुवाकान्ते प्रक्रमान्ते तु सारणां २०

तौ तु नीचावसानौ चेत्पूर्वे चैव विनिर्दिशेत्
यदक्षरं त्यजेत्मोक्षं पदकाले तु नित्यशः २१

तदेवादर्शयेत्पाठं नीचस्थे ग्रहणे पदे
इति कारपदं मोक्षं स्वराद्यं ग्रहणं पदं २२

अन्त्यवर्णं पुरस्कृत्य पूर्ववर्णे विनिर्दिशेत्
हन्यमाने पदे नीचे पूर्वाङ्गं विनिहन्यते २३

पदवन्नीचपूर्वे स्यान्नीचः स्यादुच्चपूर्वके
मोक्षान्ते स्वरिते त्यर्थे वर्णशेषाद्विमोक्षणम् २४

अनुसंधाने पराङ्गं पदववच्च निहन्यते
मोक्षान्ते द्विपदं वर्णं साधारत्वे स्थितं यदि २५

ग्रहणं तं विजानीयात्तत्पूर्वे मोक्षणं भवेत्
मोक्षग्रहणसंधाने स्यन्दनं दृश्यते यदि २६

स्यन्दनं सारणं कुर्यात्तत्पूर्वे मोक्षणं भवेत्
स्वरिताद्ग्रहणं नीचं पादशेषाद्विमोक्षणम् २७

पदवन्नीचपूर्वः स्यान्नीचे स्यादुछपूर्वके
मोक्षान्ते स्वरिते वोच्चं सुराद्यं ग्रहणं पदम् २८

उच्चस्थं वापि नीचस्थं वर्णशेषाद्विमोक्षणम्
एकारान्तं पदं मोक्षं स्वराद्यं ग्रहणं पदम् २९

एकारे मोक्षणं कुर्यादकारे ग्रहणं तथा
सविसृष्टभुवो मोक्षामकाराद्यं परं पदम् ३०

विसृष्टे मोक्षणं कुर्याद्वर्णे वर्णशेषं विवर्जयेत्
मोक्षणादुश्चकं गच्छेद्वर्णमाद्ये परे पदे ३१

द्वितीयं ग्राहयेद्वर्णं मोक्षकाले तु नित्यशः
पुनरुक्तावसानं तु स्वरिते दृश्यते यदि ३२

ग्रहणमनुदात्ते चेदुदात्ते मोक्षणं भवेत्

अन्तोदात्तादिसर्वेषां वर्णादिस्मरणं भवेत् ३३

द्विरुदात्तं तथाद्यं च द्वितीये चैव निर्दिशेत्
ब्रह्मचारी स्वचरिते मेधावे कर्मकृत्तथा ३४

प्रियश्च धनदश्चैव यश्च विद्यां प्रयछति
श्रोत्रियः शुश्रृषणश्च श्रद्धावान्प्रश्नकृत्तथा ३५

दमशमसमायुक्तस्तीर्थान्येतानि ब्रह्मणः
पृथिवीं वित्तपूर्णां त्रिर्दत्त्वा यत्फलमश्नुते ३६

परस्य तमसश्चैव ततवाध्यायिनिद्विजे
केचित्सांख्ये नगच्छन्ति केचिद्योगेन योगिनः ३७

केचिदेव महात्मानः क्रमस्याध्ययनेन तु
सर्वशास्त्रविदो ये च ये च क्रमविदो जनाः ३८

एकार्थभावोपगतास्ते हरिं प्रविशंति वै
षट् पञ्चाशत्प्रथमे वै त्रिंशच्छ्लोकाद्वितीयके ३९

तृतीये श्शिंश्चैवोक्ता एकेनोनाश्चतुर्थके
षट्त्रिंशत्पञ्चमे प्रोक्ताः सप्तचत्वारमेव हि ४०

चत्वारिंशत्त्वष्टमे वै नवमे तु त्रयोदश
चत्वारिंशत्तु दशमे श्लोका वै परिकीर्तिताः ४१

एकत्रैव तु विख्यातं श्लोकानां तु शतत्रयम्
चत्वारिंशदधिकं वै शास्त्रं चारायणीयकम् ४२

अमत्सर इदं देयं मत्सरे न कदा चन
मत्सरे तु भवेद्दत्तं त्युप्तं बीजमिवोषरे ४३

य इदं पठते नित्यं यश्चाध्यापयेद्द्विजम्
अस्यार्थं बुद्ध्यते यो वै ब्रह्मलोकं स गच्छति   ४४

इति चारायणीयशिक्षायां दशमोऽध्यायः

अात्रेय शिक्षा

अाम्नाया यस्य निःश्वासाश्चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी
तत् प्रणम्य परंजयोतिः शिक्षां वक्ष्यामि निर्मलाम् १

अचः स्वरा इति प्रोक्ता व्यञ्जनानि हलः स्मृताः
ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णेवर्णोवर्णा ऋ ॠ ऌ च २
एदैदोदौदिति ज्ञेयाः षोडशेहोदिताः स्वराः
कखौ गघौ ङचछजा झञौ टठडढा णतौ ३

थदौ धनौ पफबभा मः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः
यरौ लवौ चतस्रोऽन्तस्थाश्च ᳲकशषसᳳपहाः ४

षडूष्माणो विसर्गोऽनुस्वारो ङ्गो नास्यपञ्चकम्
इत्येते याजुषा वर्णा एकोना षष्टिरीरिताः ५

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः
स्वरितः कण्ठमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः २८१

अङ्गमात्रादयो धर्माः पूर्वमेवोदिताश्च ये
तान् सर्वान् वर्णसारेऽस्मिन् तत्र तत्र प्रयोजयेत्

एवं सलक्षणं वेदं योऽधीतेऽध्यापयत्यपि ---
वेदांश्च श्रोत्रियं ब्रह्म ये के दुष्यन्ति मानवाः

ते घोरं नरकं प्राप्य जायन्ते भुवि सूकराः
वेदरूपविलसत् परात्परं ये पठन्ति विधिना द्विजोत्तमाः
ते त्रिवर्गमिह चानुभूय तच्छाश्वतं पदमवाप्नुयुः परम्
इत्यात्रेयशिक्षामूलं संपूर्णम्   श्लोकसंख्या २९४

अथर्ववेदीया माण्डूकी शिक्षा

तिस्रो वृत्तयोऽनुक्रान्ता द्रुतमध्यमविलम्बिताः
यथानुपूर्वं प्रथमा द्रुता वृत्तिः प्रशस्यते १

मध्यमैकान्तरावृत्तिर्द्व्यन्तरा हि विलम्बिता
नैनां बुधः प्रयुञ्जीत यदीच्छेद्वर्णसम्पदाम् २

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिरुपलब्धौ विलम्बिता
मध्यमा तु प्रयोगार्थे न तद्वचनमन्यथा ३

ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता
अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ४

दोषाप्रकाशस्तु विलम्बितायां वर्णा द्रुतायां न तु सूपलक्षाः
तस्माद्द्रुतां चैव विलम्बितां च त्यक्त्वा नरो मध्यमया प्रयुञ्ज्यात् ५

सर्वा एव तु निर्दोषा वृत्तयः समुदाहृताः
खद्योतस्य सुवक्त्रस्य शिक्षकस्य विशेषतः ६

सप्तस्वरास्तु गीयन्ते सामभिः सामगैर्बुधैः
चत्वार एव छन्दोभ्यस्त्रयस्तत्र विवर्जिताः ७

षडजऋषभगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्तेह सामसु ८

षडजे वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभे
अजा वदति गान्धारे क्रौञ्चनादस्तु मध्यमे ९

पुष्पसाधारणे काले कोकिलः पञ्चमे स्वरे
अश्वस्तु धैवते प्राह कुञ्जरस्तु निषादवान् १०

नासिकायास्तु गान्धारः उरसो मध्यमस्तथा ११

उरः शिरोभ्यां कराठाच्चपञ्चमः स्वर उच्यते
धैवतस्तु ललाटाद्यैः निषादः सवरूपवान् १२

मद्मपत्रप्रभः षड्ज ऋषभः शुकपिञ्जरः
कनकाभस्तु गान्धारो मध्यमः कुन्दसप्रभः १३

पञ्चमस्तु भवेत्कृष्णः पीतवर्णस्तु धैवतः
निषादः सर्ववर्णाभः इत्येते स्वरवर्णकाः १४

ब्रह्माङ्गुष्ठं तु क्रुष्टं स्यादङ्गुष्ठे मध्यमः स्वरः
प्रादेशिन्यां तु गान्धारो मध्यमायां तु पञ्चमः १५

अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायान्तु धैवतः
तस्याधस्तात्तु योऽन्त्यः स्यान्निषाद इति तं विदुः १६

प्रथमावन्तिमौ चैव वर्तन्ते छन्दसि स्वराः
चयो मध्या निवर्तन्ते पराडूकस्य मतं यथा १७

द्वितीयं स्वरितं प्राहुः षष्ठः प्रचित उच्यते
उच्चं विद्यान्निषादन्तु नीचं षड्जमुदाहृतम् १८

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः प्रचितस्तथा
चतुर्विधःस्वरोदृष्टः स्वरचिन्ताविशारदैः १९

स्वरे ज्ञात्वा यथा स्थानम् हस्तस्य स्पन्दनं स्मृतम्
निष्कृष्य हस्तं विन्यस्तं पाणौ दृष्टिं निवेशयेत् २०

किञ्चिद्यो नभसः स्वांसाद् बाहुंदृष्टिं निपातयेत्
प्रसार्य चाङ्गुलीः सर्वाश्चालयेत् करमराडलम् २१

न चाङ्गुलीभिरङ्गुष्ठमुपेयाद्दोषवित्ततः
ऊर्ध्वमापुस्तमाकुञ्चमङ्गुष्ठं स्थापयेद् बुधः २२

नाधः शिरस्ताद्वामे वा नाङ्गुल्यः प्रतराः स्मृताः
उत्तानं सोन्नतं किञ्चित्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् २३
स्वरचिह्नंकरं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम्
अंगुष्ठस्योत्तरे पूर्वे यस्योपरि यद्भवेत् २४

प्रादेशस्तु तद्देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम्
चुलुनौ वा स्फुटी दण्डी स्वस्तिका मुष्टिकाकृतिः २५

एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुच्छेदस्तु सप्तमः
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दृढं मनः २६

न कम्पयेच्छिरः पादौ मुखदोषाँश्च वर्जयेत्
नासिकायास्तु पूर्वेण हस्तं सञ्चालयेद् बुधः २७

सूक्ष्मान्वर्णानुच्चरेद्वै दक्षिणं श्रवणं प्रति
श्रुतिं वाचोऽनुगाङ्कृत्वा वाचं कृत्वा मनोऽनुगाम् २८

दृष्टिं हस्तानुगां कृत्वा ततः पदमिवोच्चरेत्
यथा पाणी तथा वाणी रिक्तुं तु परिवर्जयेत् २९

यत्रैव तु स्थिता पाणी पाणिस्तत्रैव धार्यते
स्वरश्चैव च हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत् ३०

हस्ताद्भ्रष्टः स्वराद्भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते
हस्तहीनतु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ३१

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति
ऋग्यजुःसामगादीनि हस्तहीनानि यः पठेत् ३२

अनृतो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वारं न विन्दति
हस्तेनाधीयमानो यः स्वरवर्णान्प्रयोजयेत् ३३

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं स गच्छति
स्वरात्स्वरं सङ्क्रमते स्वरसन्धिमनुल्बणम् ३४

अविच्छिन्नं समं कुर्यात्सूक्ष्मांछायां तथोपमम्
अक्षरज्ञो विरामज्ञः प्रत्यारम्भं तथैव च ३६

स्वरमात्रा विभागस्तु स विप्रो वक्तुमर्हति
आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः ३७

खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य च क्षीरिणः
अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ३८

वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम्
तेनास्यकरणं सूक्ष्मं माधुर्यं चोपजायते ३९

न चास्य वदतो दोषात्कश्चिदप्युपलक्षयेत्
नात्युच्चैः नाति वा नीचैर्दोषेण सवनस्य खम् ४०

प्रयुञ्ज्यान्नातितीक्ष्णेन कण्ठेन मृदुनादिना
प्रातर्वदेन्नित्यमुरः स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन
माध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चकाह्वसंकूजितसन्निभेन ४१

तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिखण्डिना तच्च सदा प्रयोज्यम्
मयूरहंसादिमृदुस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःसुखेन ४२

यथा व्याघ्रो हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ४३

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः न मुक्ता न च पीडयेत्
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ४४

शनैरध्वसु वक्रेण न परं योजनाद् व्रजेत्
नहि पार्ष्णिहिता वाणी प्रयोगान्वक्तुमर्हति ४५

मान्ते मुष्ट्याकृतिङ्कुर्यात् तकारान्ते विलोपयेत्
नखस्य दक्षिणे पार्श्वे नकारान्ते प्रयोजयेत् ४६

कष्टान्तयोस्तु कर्त्तव्यमङ्गुल्यग्रप्रकुञ्चनम्
ङणनान्तं तथैव स्यान्मान्ते त्वङ्गुलिपीडनम् ४७

ऊर्ध्वक्षेपाच्च या मात्रा अधःक्षेपापि या भवेत्
एकैकामुत्सृजेद्धीरः प्रचिते तूभयं तथा ४८

ह्रस्वानुस्वारकरणे त्वङ्गुल्याश्च प्रकुञ्चनम्
दीर्घे तु सूरयः प्राहुः देशिन्याः सुप्रसारणम् ४९

पदान्तरं न कुर्वीत संहितायां प्रयोगवित्
नैवमांसं विजानीयात् मांसे मांसं विनिर्दिशेत् ५०

यथा नौः स्रोतसां मध्ये समं गच्छति संयुता
तैलधारेण वा वाणी तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ५१

उदात्ताच्च न कर्त्तव्यमुदात्तं स्वरितन्तथा
नीचान्नीचतरन्नास्ति उच्चादुच्चं न विद्यते ५२

उच्चादुच्चतरन्नास्ति नीचान्नीचतरङ्कुतः
स्वरितात् स्वरितन्नास्ति कम्पिताच्चैव कम्पितम् ५३

यदुदात्तमुदात्त तद्यत्स्वरितन्तत्पदे भवति नीचम्

यन्नीचं नीचमेव तद्यत्प्रचयस्थं तदपि नीचम् ५४

अनुदातमनुदात्तमनह्लादमुदात्तानामताडनम्
अनुदात्तमनाधिष्ठम् शषसानामरोमशम् ५५

षड्धातु स्वरितादेव ह्यनुदात्तश्च चतुर्विधः
द्विविधश्चानुदात्तश्च ह्येतच्छास्त्रेण चोदितम् ५६

स्वरितप्रभवं प्रचितात्स्वरितमेव उदात्तं वा
अनुदात्तमेव तं विद्यादृतं च तद्विद्धि यत्प्रचितम् ५७

स्वरितात्पराणी यानि स्युरनुदात्तान्युदात्तवत्
सर्वाणि प्रचयं यान्ति ह्युपोदात्तं न विद्यते ५८

स्वरितावधृत उदात्ते परस्त्रिपूर्वो विक्रमोच्यते
स्वरितावधृत उदात्ते पादः स्यात्स हि विक्रमः ५९

ननु धारयेत् वृत्तमुपस्पर्शमुपोदात्तं निपातयेत्
एकाक्षरे धारयेन्न च धृतमुच्चारयेत् स्वरे वापि ६०

न्यासभेवादितः कुर्यात् नियतेषु बहुष्वपि
शेषमाद्यवदुक्ता तु तत्पदेषु समेषु च ६१

स्वरः उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित उच्यते
व्यञ्जनान्यनु वर्त्तन्ते यत्रासौ तिष्ठति स्वरः ६२

स्वरः उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव तु
स्वरः प्रधानं त्रैस्वर्य्यमाहुरक्षरचिन्तकाः ६३

द्वयोस्तु स्वरयोः सन्धावेको भावो यदा भवेत्
उदात्तोऽप्यनुदात्तस्य वशं गच्छति सन्धिषु ६४

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान् नृपः
स्वरो व्यञ्जनमासाद्य हरते नात्र संशयः ६५

आख्यानानां प्रयोगेषु पूर्वस्वरमुपस्थितम्
षोडशाक्षरमर्यादं यद्योगे स्वरमुद्धरेत् ६६

नीचं तु स्वरपूर्वं तु नीचावग्रहमेव च
हन्तव्यन्तद्विजानीयाद् उच्चावग्रहवर्जितम् ६७

नाभिहन्यान्न निर्हन्यान्न प्रगायेन्न कम्पयेत्
एतौ द्वौ युगपत्साध्यावेतच्छास्त्रेण चोदितम् ६८

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ६९

वर्णानां तु प्रयोगेषु करणम् स्याच्चतुर्विधम्
संवृतं विवृतञ्चैव स्पृष्टमस्पृष्टमेव च ७०

स्पर्शानां करणं स्पृष्टमन्तस्थानामतोऽन्यथा
यमानां स्वरितं प्राहुर्विवृतं च विरोष्मणाम् ७१

सप्त स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषां चैव बलाबलम्
लक्षणानि च सर्वेषां युक्तास्तानि निबोध मे ७२

अभिनिहितः प्राश्लिष्टः जात्यः क्षैप्रश्च पादवृत्तश्च
तैरोव्यञ्जनः षष्ठस्तिरोविरामश्च सप्तमः ७२

ए ओ अभ्यासमुदात्ताभ्यामकारो रेफितश्च यः
अकारं यत्र लुम्पन्ति तमभिनिहितं विदुः ७४

इकारं यत्र पश्येयुः इकारेणैव संयुतम्

उदात्तोऽप्यनुदात्तस्य प्राश्लिष्टोऽभीन्वतामपि ७५

सयकारं सधंवाप्यक्षरं स्वरितं भवेत्
न चोदात्तं पुरस्तस्य जात्यः स्वर्दूत्य एव तु ७६

इउवर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित्
अनुदात्ते प्रत्यये नित्यं विद्धि क्षैप्रस्थ लक्षणम् ७७

स्वरिते स्वरितं यत्र विवृत्यां यत्र संहिता
तं पादवृत्तं जानीयात्ते त्वस्मिन्यवमादधुः ७८

उदात्तपूर्वे सार्द्धे तु द्वितीये अक्षरे तु यः
तैरोव्यञ्जन इत्येष सारः स्याद्दधिमध्विति ७९

अवग्रहात्परं यत्र स्वरितम् स्यादनन्तरम्
तिरोविरामं जानीयात्प्रजापतिर्निदर्शनम् ८०

द्वयोरुदात्तयोर्मध्ये नीचोऽस्ति यदवग्रहः
तथा भाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनामान्निदर्शनम् ८१

तथा माव्यस्तु तालव्यो न कम्पः स्वरसंज्ञकः
स तालव्यो भवेत्कम्पः एजतौति निदर्शनम् ८२

मर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितस्ततः प्राश्लिष्ट उच्यते
ततो मृदुतरौ चैव जात्यः क्षैप्रश्च तावुभौ ८३

ततो मृदुतरः स्वारस्तैरो व्यञ्जन उच्यते
पादवृतो मृदुतर इति स्वारबलाबलम् ८४

उपन्यासस्तु कर्त्तव्यः करठे निक्षेपसंज्ञकः
उपन्यासात्परं हन्याद् भूमौ शङ्कुपदम् यथा ८५

प्राश्लिष्टजात्यक्षैप्राश्च यश्चाभिनिहितश्च यः
उदात्तोपस्थिते तेषामेकदेशः प्रकल्पयेत् ८६

हलन्तादुत्तरो यस्तु पदादवग्रहेषु च
यस्य स्वस्माद्य इत्येषो योन्यः स य इति स्मृतः ८७

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च
यः शब्द इति विज्ञेयो योन्यः स य इति स्मृतः ८८

पुनरन्तश्च सवितश्च प्रातर्वा रिफिता च संहिता यत्र
रेफान्ति पदान्यस्य स्याद्वैतद्रिफितं पदम् ८९

अन्तः शब्दस्तु यः कश्चित् आद्युदात्तो भवेद्यदि
न तत्र रेफमिच्छन्ति संहितायां पदेषु च ९०

अनुस्वारं हि दोपस्तु हकारादिषु वर्जितः
अंहो मुचो वातरंहा दंहश्चेति निदर्शनम् ९१

अनुस्वारश्च कर्त्तव्या ह्रस्वदीर्घप्लुतास्त्रयः
अयं राजा यशोर्मासं क्षत्रियाणां धनूंषी च ९२

विवृत्तयश्च विज्ञेयाश्चतस्त्रस्त्वनुपूर्वशः
नामभिस्तु पृथगक्षे यास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ९३

पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी
अनुसृतवत्सा चैव चतस्त्रो हि विवृत्तयः ९४

वत्सानुसृता ह्रस्वा जघने वत्सानुसारिणी चाग्रे
पाकवती चोभयतः पिपीलिकमध्याप्युभयदीर्घा ९५

पूर्वह्रस्वपरं दीर्घमक्षरं यत्र दृश्यते

सा वत्सानुसृता ज्ञेया व्यत्यामेत्यनुसारिणी ९६

उभाभ्यामेव ह्रस्वाभ्यां यवमध्या विनिर्दिशेत्
ताभ्यामेव तु दीर्घाभ्यां विज्ञेया सा पिपीलिका ९६

अस्त्रमध्ये यथा विद्युद्दृश्यते मणिसूत्रवत्
एषच्छेदो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्त्तरी ९७

आपद्यते मकारो यरवोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्
न भवति लकारे परसवर्णस्पर्शेषुचोत्तमापत्तिः ९८

उष्मस्थौ यत्र दृश्येते स्वरस्ववर्णौ ध्यौरोदयौ
ऋ लृ वर्णौ तथा ज्ञेयौ स्वरभक्तीति संस्थितौ ९९

तां ह्रस्वां प्रतिजानीयाद्यथा मात्रा भवेद्यदि
सम्यगेनां विजानीयाद् द्वौ दौषो परिवर्जयेत् १००

सम्यगेनां यदा पश्येच्छतवलिशेति निदर्शनम्
अकारं चाप्युकारं च विच्छिन्नं विवृतं तथा १०१

करिणीं कुर्विणीं चैव हारिणीं लहकारयोः
हरिणीं ऋषयोर्वद्याद्धारितां लशकारयोः १०२

या तु हंसपदा नाम सा तु रेफसकारयोः
या तु रेफशकारौ स्यात् काकिनीं तां विनिर्दिशेत् १०३

ऋकारप्रत्यये रेफः संयुक्तः शषसैः सह
आद्यस्तत्र क्रमो ज्ञेयो न परो वोधितो बुधैः १०४

रेफोष्मणां संयोगे स्वरभक्तिरक्रमश्चैव
तत्रोदाहरणानां प्रदर्शनम् वर्षो बर्हिश्च १०५

रेफं स्वरोदये विद्यादृकारं व्यञ्जनोदये
स्वरव्यञ्जनयोर्मध्ये रेफमेव विनिर्दिशेत् १०६

ओभावश्च विवृतिश्च शषसा रेफ एव व
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः १०७

षत्वणत्वमुपाचारो दीर्घीभावस्तथैव च
यस्मिन् पदे निपद्यन्ते तत्समासाद्य लक्षणम् १०८

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम्
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः १०९

दारुसंघातवत्श्लिष्टं संयोगवशवर्त्तिनाम्
वर्णानां युगसम्पन्नमेकं वर्णमिवोत्सृजेत् ११०

वर्णा विंशनकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परसंस्थिते
रक्तं वर्णं विजानीयान्न ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् १११

रक्तं वर्णं यदा पश्पेद्विवृत्त्या सह संस्थितम्
व्यञ्जनान्तं विजानीयाद् गोमाँ इति निदर्शनम् ११२

यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याङकारपरिवर्जिताः ११३

नासादुत्पद्यते रङ्गः कंसेन समनिस्वनः
मृदुं चैव द्विमात्रं स्याद्वृष्टिमाँ इति निदर्शनम् ११४

संयुक्तस्य तु यत्पूर्वं तद्ध्रस्वं लघु विजानीयात्
तत्संयोगोत्तरं विद्यात् कुर्वन्त्यत्र नियोगतः ११५

मात्रैकं लघु विज्ञेयं तत्संयोगपरं गुरुम्

स परं व्यञ्जनान्तं च दीर्घस्तु प्लुत एव च ११६

स्पर्शानामुत्तमैः स्पर्शैःसंयोगाच्चेदनुक्रमात्
आनुपूर्व्या यमांस्तत्र जानीयाच्चतुरस्तथा ११७

रुक्वमेति प्रथमं विद्यान्नृचक्षेत्यपरं विदुः
तृतीयं पद्ममित्याहुः शङ्खघ्नमिति चोत्तमम् ११८

वर्गान्ता यत्र दृश्यन्ते शषसैः सह संयुताः
यमास्तत्र निवर्त्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः ११९

संयोगस्य परं स्वार्थं परं संयोगनायकम्
संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वरं पूर्वमिष्यते १२०

स्वरणं पतनं चैव वोत्त्थानेषु समेषु च
एकमेव पदे दृष्टं न पूर्वाङ्के क्वचिद् भवेत् १२२

वर्णा विंशतिरेकश्च येषां द्विर्भाव इष्यते
प्रथमा मध्यमा चान्त्या यलवाः शषसास्तथा १२३

न रेफे वा हकारे वा द्विर्भावो ज्ञायते क्वचित्
न च वर्गद्वितीयेषु न चतुर्थे कदा चन १२४

चतुर्थं तु तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन न तु
आद्यमन्त्यं तृतीयं च स्वाक्षरेणैव पीडयेत् १२५

दृप्सौऽप्सरायामशब्दे विश्वप्स्यनात्र विरपशिने
काश्यपोऽभिनिघातानामागमं प्रतिषेधनात् १२६

यत्र चोभयतः स्पर्शाः संयुक्ताः शषसैः सह
आद्यस्तत्र क्रमो ज्ञेयो न परो बोधितो बुधैः १२७

ऋवर्णरेफसंयुक्तं स्वरितं स्यादनन्तरम्
ऋकाररेफसंयुक्तं यत्पूर्वं व्यञ्जनोदयेत् १२८

ऋकारे लघु तद्विद्याद्रेफे तद्गुरुसञ्ज्ञकम्
ऋकाररेफसंयुक्तं पत्पूर्वं व्यञ्जनोदयेत् १२९

ऋकारे लघु तद्विद्याद्रेफे तद्गुरुसञ्ज्ञकम्
न क्रमते स्वरयमयोर्न च वर्गसवर्णयोर्न च विरामे १३०

न च रेफानुस्वारे विसर्जनीये तु सर्वत्र
ब्रुवन् भ्रुवौ कर्णललाटनासिका न कम्पयेदोष्ठचलुर्ननिर्भुजेत्
मुखं न विक्लिश्य न नम्रवत्क्रमो न चापि सन्दृष्टिहनुर्न वाह्यवाक् १३१

न रूक्षवाक्स्यान्न च उत्स्वरं वदेन्न चानिमेषो न च गर्वमाचरेत्
गजव्यवेषी बलवानतन्द्रितो व्यपेत रोषश्रमशोकहर्षभीः १३२

न चानुकूजत्पदमादितो बुवन्न नासिका नित्यमनुष्ठितं वदेत्
न चापदान्ते श्रमपीडितः श्वसेन्नचोच्छ्वसेदुक्तपदोप्यभीक्ष्णशः १३३

नातिनिष्पीडयेद्वर्णान् न चाव्यक्तानुदाहरेत्
समान् श्लक्ष्णानसन्दिग्धान्वर्णानुच्चारयेद् बुधः १३४

प्रथमानुत्पतन्मन्त्रान्द्वितीयानिव दर्शयेत्
तथैतान्प्रतिजानीयाद्यथा मत्यानक्षरोऽप्सरान् १३५

तथैव पञ्चमानाहुरागमो यत्र दृश्यते
द्वितीयानेव तान्कुर्याद्यस्मिन्सीतेति निदर्शनम् १३६

अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण यो वर्णः समुदीर्यते
स एकमात्रो द्विस्तावान्दीर्घस्तु प्लुत उच्यते १३७

अवग्रहेऽर्द्धमात्रं स्मात् कालो मात्रा पदान्तरे
अर्द्धर्चे द्वे तथा पादे त्रिमात्रं स्यादृगन्तरम् १३८

चाषस्तु वदते मात्रं द्विमात्रं वायसोऽब्रवीत्
शिखी त्रिमात्रं विज्ञेय एष मात्रापरिग्रिहः १३९

क्वचित्पादविभागेन क्वचिदर्द्धं क्वचित्पदे
क्वचिदर्थे क्वचिच्छब्दे विरामः पञ्चधा स्मृतः १४०

छन्दस्येते प्रयुज्यन्ते क्रमेण क्षेपसञ्ज्ञकाः
सविरामं प्रयोक्तव्या येन वृत्तिर्न विद्यते १४१

मञ्ज्ञाने भूयसीं दोषान्प्रवक्ष्यामि निबोधत
स्वरस्य सन्दर्शनञ्च ह्यनुस्वारयमावपि १४२

विच्छिन्नत्त्वं विक्षणत्त्वं सुशीमं सोममल्पक
ईकारेणावगृह्णीयात् प्रतिशुक्लेति पञ्चमम् १४३

विश्वानामुपसन्देहे अर्द्धर्चं स्यान्नपुंसकम्
पुरस्तादुपरिष्टाद्वा सर्वे विश्वा निरूष्मकाः १४४

नकारान्ते पदे पूर्वं स्वरे च परसंस्थिते
ह्रस्वो मात्रः प्रयोक्तव्यः शषसप्रत्ययेषु च १४५

द्वौ तकारौ थकारौ च यमो नेति च पञ्चमः
कृत्स्ना इति च संयोगमाहुरक्षरचिन्तकाः १४६

ककारान्ते पदे पूर्वे ङकारे प्रत्यये परे
ङकारस्यागमं कुर्याद्वाङ्क्म इति निदर्शनम् १४७

टकारान्ते पदे पूर्वे णकारे प्रत्यये परे

णकारस्यागमं कुर्याद्वणमहाँ इति निदर्शनम् १४८

तकारान्ते पदे पूर्वे नकारे प्रत्यये परे
नकारस्यागमं कुर्याद् यन्न इति निदर्शनम् १४९

मकारान्ते पदे पूर्वे मकारे प्रत्यये परे
मकारस्यागमं कुर्यात्तन्नष्टुम्प इति निदर्शनम् १५०

अन्त्यं कटतपं दृष्ट्वा परं ङमणनमं तथा
आत्मपञ्चमसंयोगमाहुरक्षरचिन्तकाः १५१

आम्नायात् प्रपदो भवति प्रपदो भवति निर्भयः
निर्भयो मधुरो भवति माधुर्यात्सिद्धिमाप्नुयात् १५२

आम्नायकरणं श्रेष्ठं वर्णानां चावधारणम्
अप्रमत्तश्च स्वार्येत एतदाचार्यशासनम् १५३

आम्नायशास्त्रसम्पन्नं शास्त्रमाम्नायसारवित्
पयः शङ्खे यथा तद्विच्छिरश्छन्दसिसारिथः १५४

दन्त्योष्ठ्यकरणं सूक्ष्मम् माधुर्यं तरूणं वचः
स्वभावं शिक्षकस्याहुरन्यद्गुरुकृतं भवेत् १५५

तरुणं शिक्षकं प्राहुर्वृद्धमक्षरचिन्तकम्
नैयायिकं परश्रुतं बहुधा भवन्ति याचकम् १५६

न करालो न लम्बोष्ठो न च सर्वानुनासिकः
गद्गदो बद्धजिह्वश्चप्रयोगान्वक्तुमर्हति १५७

प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शौभनौ
अधीतं येन तत्त्वेन स शिक्षां पारयिष्यति १५८

आगमैरधिकाः केचिद्विज्ञानैरपरेऽधिकाः
प्रयोगसौष्ठवादन्ये नाहमस्मीति विस्मयः १५९

सुतीर्थादागतं जग्धं स्वाम्नातं सुव्यवस्थितम्
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते १६०

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णैश्च भक्षितम्
न तस्य परिमोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात् १६१

येषां तीर्थागता विद्या नित्यमभ्यासवर्जिता
ते भवन्ति दुराधर्षाः संसिद्धा इव पर्वताः १६२

न भोजनविलम्बी स्यान्न च स्यात् स्त्रीनिबन्धनः
स इरमपिविद्यार्थी व्रजेद् गरुडहंसवत् १६३

हयानामिव ज्यात्यानामहोरात्रार्द्धशायिनाम्
न विशेषार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति १६४

अहेरिव जनाद्भीतः स्त्रीभ्यश्च नरकादिव
मिष्टाच्च विषवद्भीतः स विद्यां पारयिष्यति १६५

सहस्रगुणिता विद्या शतशः परिवर्जिता
आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकम् १६६

शतेन गुणिता भवति सहस्रेण तु धारिता
शतानां तु सहस्रेण प्रेत्य चेह च तिष्ठति १६७

उपांशु त्वरितं चैव योऽधीतेऽत्रसन्निव
अपि रूपसहस्रेषु संशयेष्वेव वर्तते १६८

येषां च न ग्रहणशक्तिरतिप्रचराडा

लब्ध्वा च ये न शतशः परिवर्त्तयन्ति
निद्रां च ये प्रियसखीमिव न त्वजन्ति
ते तादृशा गुरुकुलेषु जरां व्रजन्ति १६९

पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति लुब्धाश्चरडाश्च ये नराः
अलसाश्चामरोगाश्च येषां च विकृतं मनः १७०

ऊर्द्ध्वं सहस्त्रादाम्नातं सततं चान्ववेक्षणम्
आप्तैस्तु सह मम्पाठस्त्रिविधा धारणा स्मृता १७१

यथा खनन् खनित्रेण भूतले वारि विन्दति
एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति १७२

योजनानां सहस्त्रं तु शनैर्याति पिपीलिका
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति १७३

पदेनैकेन मेधावी पदानां विन्दते शतम्
मूर्खः पदसहस्त्रेण पदमेकं न विन्दति १७४

पदं पादं तथार्द्धर्चं सेवितव्यं प्रयत्नतः
अप्राज्ञः प्राज्ञतां याति सरिद्भिः सागरो यथा १७५

अनिर्वेदी श्रियोमूलं लोहबद्धं कमरडलुम्
अहोरात्राणि दीर्घाणि कः समुद्रं न शोषयेत् १७६

जलमभ्यासयोगेन शैलानां कुरुते क्षयम्
कर्कशानां मुदुस्पर्शं किमभ्यासो न साधयेत् १७७

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदन्तु परिडताः
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः १७८

आचार्योपासनाद्योगात् तपसा प्राज्ञसेवनात्
विगृह्य कथनात्कामाद् षड्भिर्विद्या प्रपद्यते १७९

आलस्यान्मूर्खसंयोगाद् भयाद्रोगनिपीडनात्
अत्याशक्त्या च मानाच्च षड्भिर्विद्या विनश्यति १८०

मण्डूकेन कृतां शिक्षां विदुषां बुद्धिदीपिनीम्
यो हि तत्त्वेन जानाति ब्रह्मलोकं स गच्छति १८१

इत्यथर्वणवेदीया माण्डूकीशिक्षा समाप्ता